

DÁVIDHÁZI PÉTER

„SEMMI ELŐZETES ELLENSZENVET”

Horváth János és az elfogulatlanság eszménye

„Olvasta-e már Szerb Antal irodalomtörténetét?” – kérdezte Horváth János levélben tanítványától, Keresztury Dezsőtől 1934 nyarán, amikor a Graz melletti Reinthal-kastélyban, ahol vakációját töltötte, már túljutott a magával hozott mű teljes első kötetén, s a második érdekesebbnek ígérkező részein. „Egyelőre nem mondok róla semmit, de annyit mondhatok, hogy legsikeresebb, legfelfrissítőbb, legösszefoglalóbb, leegységesebb és szervesítőbb szintetikus elv történeti szemlélet számára a jelenben való elfogultság.” Ennél többet egyelőre valóban nem mondott, s bármennyire érződik mondata szenvedélyességén, hogy a friss olvasmányélmény bőven kínált volna kommentálni valót, már csak egy kedves humorú szójátékot fűzött hozzá. „Egyébként én már nem merek irod.történetet írni ezek után, mert ki leszek téve annak, hogy szerbhorvát irod.történész párnak emlegetnek bennünket.”¹ Ezután más témára váltott, nem fejtegetve, hogyan viszonylik a felsorolt öt felsőfokú jelző nyilvánvalóan pozitívnak szánt minősítéséhez a mondat végére hagyott „jelenben való elfogultság” sejtetően rosszálló jelentése, s egyáltalán magáé az (akármiben való) elfogultságé. Ha e talányos mondatra kellene szorítkoznunk, még az is rejtve maradna, hogy mit jelentett Horváth irodalomtörténész szótárában az elfogultság, s mit ellenpárja, az elfogulatlanság, jóllehet életművében az utóbbi állandó eszményként szolgált, mondhatni elvi alapjaként kezdettől megfigyelhető igyekezetének, hogy tudósi munkáját lehetőleg függetlenítse a politikai táborok kíváncsiságaitól. De éppen ez a kiváló tudós, akinek hagyatékából bőséges példatárat lehetett összeválogatni annak szemléltetéséül, hogy személyisége hogyan állt ellen a hatalom akaratának, és hogyan szegezte szembe vele „a szakmai meggyőződés és a függetlenségre törekvő tudás erejét”,² vajon honnan vette és hogyan formálta át a gondolati anyagot törekvésének elvi megalapozásához, milyen mélyre ásott alapozáskor, miféle problémákba ütközött, s mit tanulhatunk példájából mai gondjaink közepette?

¹ Horváth János Keresztury Dezsőhöz, [Schl. Reinthal, St. Peter bei Graz], 1934. július 12. = *Horváth János és Keresztury Dezső levelezéséből*, s. a. r. MONOSTORY Klára, Holmi, 11(1999)/1 (a továbbiakban: MONOSTORY 1999), 85.

² Vö. KOROMPAY H. János, *Az irodalomtörténész függetlenség dokumentumai Horváth János hagyatékában = Míves semmiségek / Elaborate Trifles: Tanulmányok Ruttkay Kálmán 80. születésnapjára / Studies for Kálmán G. Ruttkay on His 80th Birthday*, eds. ITTÉS Gábor, KISÉRY András, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2002 (a továbbiakban: ITTÉS–KISÉRY 2002), 386–411.

Más ekkori nyilatkozatai (már az 1920-as évektől) valószínűsítik, hogy szerinte az elfogultság Szerb Antal számára éppúgy tilos lett volna, ahogy minden irodalomtörténész számára mindig az kell hogy legyen. *Magyar irodalomismeret* címmel közölt elméleti alapvetése (1922) szerint a kritika és irodalomtörténet-írás maguk is történeti fejlemények ugyan, s ezért „érthető, hogy többnyire a saját koruk irodalmiságában elfogultak”, de az „érthető” itt nem ad felmentést, ugyanis Horváth hozzáteszi, hogy az irodalomtörténet-írást a fejlődés mint öntudatra és önszemléletre törekvésének szervét hozta létre, ezért ki kell bontakoznia „korszerű megköötöttségéből”, azaz meg kell találnia a „talapzatot”, amelyen állva (ezáltal megemelt, tehát emelkedett nézőpontjából a múltra visszaneézve) már nem részesíti előnyben az aktuális korizálásnak megfelelő részt a többi rovására, hanem az irodalom teljes fejlődéstörténetének „torzítatlan össz-szemléletévé”³ tud válni. Amikor Szerb könyvének tanulságaként megállapítja, hogy az irodalomtörténész számára „a jelenben való elfogultság” volna a leghatékonyabb egységesítő elv, mármint ha az (akármiben való) elfogultság nem volna eleve tilos, akkor beleérti ugyan, hogy valamilyen egységesítő elvre szükség van, mert anélkül nem juthatni semmiféle értelmes eredményre, de előfeltevése nem az, hogy az irodalomtörténész csak a múltban, jelenben vagy jövőben való elfogultság közt választhat, hanem az, hogy módja van az elfogulatlanságra, sőt hogy a végső és legfontosabb határ elfogulatlanság és elfogultság közt húzódik, *azt* nem szabad átlépni, s ehhez képest az elfogultságok közti különbség csak érdekes részletkérdés. Idézett levelében a „jelenben való elfogultság”-ot dicsérő jelzők csak azt hivatottak kiemelni, hogy milyen kellemes előnyökkel is jár, illetve járna, ha egy irodalomtörténész megengedi, illetve megengedhetné magának az elfogultságot, s főként ezen belül a jelenben való elfogultságot, mely a tiltott gyümölcsök legédesebbike, s különösen érthetővé teszi a bűnbeesést.

Érthetővé, de nem ajánlatossá. 1936 tavaszán Horváth már úgy magyarázza el Kereszturynek, miért írt helytelenítő jeleket *A magyar irodalom jellemző vonásai* című tanulmánya gépiratára, hogy eközben akarva-akaratlan fölfedi a maga ismeretelméleti előfeltevéseit, amelyek révén bízik az elfogulatlanság kiküszöbölésében. Mint kifejti, aláhúzásai csak annyit jelentenek, hogy az illető szó nem elég találó, nem szabatos, tárgyilag téves, esetleg túlzó vagy keveset mondó; más lapra tartoznak szerinte az *értékelésre* vonatkozó kifogásai: „Abban lehetnek ugyan egyének közt eltérések, de ilyen vázlatos átnézésben igen óvatosnak kell lennie, mert itt viszonylag a legkisebb elírás is nagy eltolódást jelent. [...] Az értékelésben aztán a *mai kor* a legkényesebb, tekintve az itthoni »megoszlásokat«. Ön, meggyőződését követve, ott a *nagy* jelzőt szívesen használja. Én, ha ilyen összefoglalást írnék, akkor, mihelyt kijutottam az igazi történeti távlatból, inkább csak jellemeznék. Aki ma idősebb ember, az többnyire kevesebbre, aki fiatal, az többnyire többre értékeli a más kellenél. S ilyesmivel aztán, egy-két szó is elegendő, hogy az egész képet gyanússá tegye a más pártállású olvasó előtt.”⁴ Három olyan előfeltevés kezd itt kirajzolódni, amelyek Horváth más szövegeiben gyakran tetten érhetők:

³ HORVÁTH János, *Magyar irodalomismeret: A rendszerezés alapelvei* = Uő, *Tanulmányok*, Bp., Akadémiai, 1956 (a továbbiakban: HORVÁTH 1956), 23.

⁴ Horváth János Keresztury Dezsőnek, Budapest, 1936. április 5. = MONOSTORY 1999, 85–86.

elsőként, hogy a *kelleténél* szó az értékelés tárgyyszerű viszonyítási alapjára utal, megalapozottnak tekintve (legalábbis elvben) a helyesbítést, mégpedig az egyéni értékelések között megengedhetőnek elismert kisebb eltérések ellenére; másodikként, hogy Horváth az időbeli távolságtól várja a történeti elfogulatlanság esélyét, s a közelmúltbeli vagy jelenbeli fejlemények megítélésénél tart leginkább az elfogultságtól; harmadikként, hogy az elfogultság csapdáját kikerülendő Horváth lehetségesnek tartja, hogy értékelés nélkül, „csak”, azaz pusztán, sőt mintegy tisztán *jellemezzen*. Mindezzel összefügg, hogy ugyanitt figyelmezteti tanítványát: bizonyos körökben rossz hírbe keveredett, mert a Szerb irodalomtörténetéről közölt recenziójában nem tartózkodott a határozott (és nekik nem tetszően pozitív) minősítéstől. „Hallottam már olyan véleményt, hogy ön »nagyon dicséri« Szerbet. [...] S minthogy Szerb Antal (nem egészen ok nélkül, mert komoly, nagy horderejű dolgokban néhol könnyelműnek mutatkozott) konzervatív oldalon kedvezőtlen fogadtatásra talált, azok, akik Önt nem ismerik s bírálatát »nagy dicséretnek« fogják fel, Önre is kiterjesztik ellenszenvüket.”⁵ *Ellenszenvüket*: milyen árulkodó, hogy itt már érzelmi, vagy akár indulati jelenség lesz a mondat első felében még diplomatikusan csak „kedvezőtlen”-nek nevezett „fogadtatás”-ból, önkéntelenül jelezve, hogy a jelenben való elfogultság megoszló, sőt ellentáborokra szakadt világában milyen kevés esélye volt már a Horváth remélte, tárgyi szempontú és tárgyi ellenőrizhetőségre törekvő megítélésnek.

Egy eszmény fénykora a nemzeti tudományokban:

Toldy, Szalay és a Czuczor–Fogarasi szótár

Elfogultság és elfogulatlanság szembeállítására törekedve, s megkülönböztetésük lehetőségességének hitéhez ragaszkodva Horváth egy nagy múltú magyar tudománytörténeti hagyomány érvényét akarta fenntartani a modern kor megváltozott viszonyai között, miközben ugyanazokkal a problémákkal küszködött, mint elődei. Nemhiába írta 1908-ban tanulmányként közölt, majd 1922–23-ban továbbfejlesztett művében, *A magyar irodalom fejlődéstörténetében*, hogy Pápay Sámuel irodalomtörténete „[k]orszerű elfogultsággal megcsonkította a múlt hagyatékát, elejtve belőle a nem magyar nyelvűt”,⁶ és hogy Pápay ehhez hasonló elfogultságai hátráltatták a modern értelemben véve tudományos irodalomtörténet-írás kibontakozását, amihez lényegesen kiegyensúlyozottabb és tárgyilagosabb módszerre lett volna szükség. Szerinte éppen azért kezdődhetett Toldyval a tudományos módszer, mert ő már kordában tudta tartani elfogultságait, legalábbis olyan mértékig, hogy azok ne veszélyeztessék a tárgyi igazságot. „S Toldy [...] nem tagadhatta meg ugyan magában a Vörösmartynak szívbeli kortársát, s némely tárgyak, némely írók iránti előszeretet és rokonszenv, ritkábban elfogultság formájában meg is érezte; ahol adatok híján föltevésekre volt utalva, ott a lelet régiségét vagy magyar eredetiségét a megengedhető határig fokozta, szívesen látván nemzetét a műveltség tü-

⁵ Horváth János Keresztury Dezsőnek, Budapest, 1936. április 5. = MONOSTORY 1999, 86.

⁶ HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, Bp., Akadémiai, 1976 (a továbbiakban: HORVÁTH 1976), 248, 252.

neményei iránt már korán fogékonyak s birodalmában munkás résztvevőnek. De távol volt tőle minden lelkiismeretlen túlzás, nagyítás; adatok előtt sohasem hunyt szemet, sőt kritikái szelleme egyenest kereste azok megnyugtató korlátait. Hazafias buzgalma adatok felkutatására s nem elhallgatására vagy éppen kitalálására ösztönözte. Ami benne a nemzeti érzés elfogultsága volt, annak az igazság kárát nem, szaktudományunk anyagkészlete azonban tetemes hasznát látta.”⁷ Alighanem elszólásnak tekinthetjük a „megnyugtató” jelzőt az adatok „korlátai” előtt: Horváth nyilván maga is megnyugtatónak találta, s ezért szeretné ő is hinni, hogy biztonsággal meghúzható a határ, amelyen belül a leletek régiségének vagy magyar eredetiségének eltűlése, valamint az „előszeretet”, „rokon-szenv” vagy akár „elfogultság” nyomai még nem károsítják a továbbra is egyetemesnek felfogott igazságot. Horváth problémája itt, az elfogulatlan forráshasználat normáját akarván megalapozni, voltaképpen ugyanaz, mint egy évszázaddal korábban, 1815-ben a fiatal Horvát Istváné (Toldy majdani mentoráé) volt, amikor Schwartner Mártonnal vitázva kifogásolta, hogy az túl készségesen von le adataiból a nemzeti nyelvre és kultúrára nézvést megszegyenítő következtetéseket, holott a hazafias érzületnek bizonyos határok közt jogos, sőt tanácsos volna szerepet kapnia a tudományos módszer használatában: „Schw[artner]. Úr azt, a’ mi a’ magyar nyelvnek kedvező, nehezen hiszi el, azt ellenben, a’ mi nem kedvező, könnyen hiszi ’s hirdeti”; „szánjon ezentúl több időt a’ nemzeti dolgokra; éljen nagyobb kémeléssel Hazája eránt, és sok vizgálat után fedje tsak fel ennek gyengéjét”.⁸ Toldy, majd Horváth bizonyosan egyetértett volna ezzel, de a nemzedékek óta öröklődő probléma gyakorlati megoldhatóságában bízva nem tették föl az *elméleti* kérdést: hogyan tudhatná bárki teljesen elkerülni, hogy tudománya a maga vagy kortársai (valamiféle) hitének igazolására jöjjön létre, azaz hogy eleve egy érdekeltséghez gyűjtse és formálja anyagát?

Ilyen kérdések helyett Toldy eltökélten ragaszkodott a teljes elfogulatlanság követelményéhez. Jellemző, hogy amikor 1871-ben arról kellett határoznia, fölvegye-e beszédeit *Összegyűjtött munkái* kiadásába, azon töprengett, mi indokolhatja olyan emlékbeszédek közlését, amelyek e követelménynek nem tudnak eleget tenni: „bár az emlékszőnok, tárgyai felfogásában azon közelségnél fogva, melyben azokhoz áll, s azon részvételnél fogva, melytől a kedély valamely új veszteség felett ment alig maradhat, nem könnyen emelkedhetik azon abszolút tárgyilagosságra, melyet az irodalomtörténetésztől [sic] követelünk; másfelül azonban a viszonyról, melyben valamely irodalmi egyéniség korához állott, egyenesen ő van hivatva tanúságot tenni, úgy hogy ily dolgozatok, ha a szónok nem forog pusztá általánosságokban, és való igyekszik lenni, épen mint azon kornak tanúi is, melyekben készültek, kettős történeti értékkel bírhatnak”.⁹ Fordítsuk meg: eszerint tehát a szónok lehet részvételtjes, sőt szónoklatát utólag épp ezáltal becsülhetjük korjellemző leletként, de az irodalomtörténetésznek mindenképpen „abszolút” tárgyilagoss-

⁷ HORVÁTH 1976, 250, 335.

⁸ HORVÁT István, Nagy Lajos, és Hunyadi Mátyás híres magyar királyoknak védelmeztetések a’ nemzeti nyelv ügyében: Tekéntetes, tudós Schwartner Márton úr vádjai, és költeményei ellen, Pest, Trattner János Tamás, 1815, I, 15, 38, 61–62.

⁹ TOLDY Ferenc *Irodalmi beszédei*, I–II, Bp., Ráth Mór, 1888 (a továbbiakban: TOLDY 1888) I, pp. X–XI.

ságra van szüksége, amihez viszont neki (figyeljünk a majd legalább Horváthig öröklődő térbeli metaforákra) a szónoki közelség helyett lélekben *távol* kell lennie tárgyától, mégpedig *fölfelé* távolodva, hiszen *fölemelkedve* juthat el abszolút tárgyilagosságáig. Toldy idevágó megjegyzésein érződik, hogy a történész elfogulatlanságának követelménye mennyire foglalkoztatta, s bár elméleti tárgyalást nem szentelt neki, az elfogultság jelentéséről a szóban rejlő ígére fogékonyan gondolkodott. Erre vall például a *Magyar századok* utolsó kötetének előszavában (1863) olvasható megfogalmazás: a „hagyományos balítéletek s tekintetektől elfogúlva” dolgozó korai magyar történetírókkal ellentétben Virágnak azért is sikerülhetett fölemelkednie a „való, tiszta, s független” szemlélet nézőpontjáig, mert „Tacitusa szavaival” voltaképp a maga eszményét fogalmazta meg egyik utolsó jegyzetében: „incorruptam fidem professis nec amore quisquam et sine odio dicendus”, azaz (Kazinczy Gábor 1860-ban Toldy dicsérő bevezetésével megjelent fordításában) „ki megszegetlen hűséget fogadott: se kedvezéssel, se gyűlölettel ne szólандjon senkiről”.¹⁰ Hogy az *elfogúlva* mennyire konkrét, szinte fizikai értelemben hordozta itt a ’fogva tartva’ jelentését, vagyis a szabad, független mozgást lehetetlenné tevő lefogottságot, még ha a kívülről ráerőszakoltnak láttatott fogva tartást saját belső érzelmek hajtják is végre, azt Toldy néhány évvel korábbi leveléből sejthetjük meg: 1855 novemberében Kazinczy Gábor gyözködi, hogy érdemes megjelentetnie beszédeit, ő hallgat rá, de mint baljós előérzettel megvallja, alighanem csak azért, mert barátja unszolása nem engedi, hogy saját kritikai érzékét kövesse. „Nem jel-e az, hogy jobb meggyőződése ellen szereteted elfogúlva tart? a pályavég jele?”¹¹

Elfogúlva tart: a német anyanyelvű Toldynál a hasonló német szóalak jelentése is megerősíthette az elfogultság fogalmának szemléleti alapjaként szolgáló metaforát, ugyanis az (1690-től dokumentálható) *elfogódik*, az *elfogulatlan* (1829-től) és az *elfogult* (1830-tól) szavakban egyaránt „a *fog* ige különböző képzős származékai szerepelnek”, az *elfogulatlan*ról és az *elfogultról* pedig kimutatták, hogy „német mintára alkotott tükörszók; vö. ném. *unbefangen* ’tárgyilag; megilletődés nélküli’, *befangen* ’részrehajló, megilletődött’”,¹² az utóbbiakban pedig nem nehéz felfedezni a *fangen* igét, melynek jelentése ’fog’, ’megfog’, ’elfog’, ’elkap’, ’hatalmába kerít’. Toldy mint a korabeli német tudományosságban járatos tudós az 1850-es és 60-as években ismerhette az ott támadt meghasonlást a tacitusi pártatlanság-eszmény megállapodott hívei és fiatal ellenzői között,¹³ melyben ő maga nyilvánvalóan az előbbiekhöz tartozott volna; még bizonyosabb, hogy jól ismerte Gervinus irodalomtörténeti főművét, s ha felfogásától sok vonatkozásban eltért is, okvetlenül egyetértett volna a német tudós egyik korai magánlevelé-

¹⁰ VIRÁG Benedek *Magyar századai*, I–V, kiad. TOLDY Ferenc, Pest, Heckenast Gusztáv, 1862–1863, V, pp. VII, 218; *Tacitus római történeteiből: Mutatvány Kazinczy Gábertől*, Uj Magyar Muzeum, 1860, 135. Vö. Toldy Ferenc Kazinczy Gáborhoz, 1857. június 5., MTAK Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 126.

¹¹ Toldy Ferenc Kazinczy Gáborhoz, 1855. november 5. és 6., MTAK Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 126.

¹² *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, I–IV, főszerk. BENKŐ Loránd, Bp., Akadémiai, 1967–1984 (a továbbiakban: TESZ), I, 745–746.

¹³ Vö. Joseph VOGT, *Tacitus und die Unparteilichkeit des Historikers = Tacitus*, Hrsg. Viktor PÖSCHL, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1969, 40–42.

vel, amelyben többek közt azért tekintette magát alkalmasnak történészi munkára, mert az elfogulatlanság képessége nagymértékben megadatott neki. „Hab ich je für irgend etwas Eigenschaften gehabt, so ist es für Geschichte. Ein contemplativer Sinn, eine Gabe das Geschehene und Gegebene richtig zu fassen, [...] einen Drang im Ganzen zur Betrachtung des Lebens in all seinen Verhältnissen; Unparteilichkeit und Unbefangenheit vielleicht in grossem Grad”.¹⁴ Ahogy itt egymás mellé (és kimondatlan összefüggésbe) kerül az elfogulatlanság és az események helyes felfogása, a pártatlanság és az élet minden vonatkozásának figyelembe vétele, a századközépi magyar történeti tudományok művelői szintén magától értetődőnek tekintették *Unparteilichkeit* és *Unbefangenheit* követelményét, ragaszkodtak a személytelenül tárgyilagos ítélet elvi lehetőségéhez, a kritikai objektivitás (legalábbis) megközelíthetőségéhez, s hittek abban, hogy előbb-utóbb minden műről kialakul az (osztatlanként és egyetemesként felfogott) igazságnak megfelelő értékelés. A korabeli történeti tudományoknak ebben a bizakodó hitében később joggal ismerték fel a felvilágosodás örökségét; magyar vonatkozásban is találó megfigyelés, hogy az ekkori történeti tudományok a felvilágosodás végső kiteljesedésének tekintették magukat, utolsó diadalmas lépésnek a dogmatikus elfogultságtól való megszabadulás útján, s éppen ettől várták a történeti világ tárgyilagos megismerését: „Die historische Wissenschaft des 19. Jahrhunderts ist ihre stolzeste Frucht und versteht sich geradezu als die Vollendung der Aufklärung, als den letzten Schritt in der Befreiung des Geistes von dogmatischer Befangenheit, den Schritt zur objektiven Erkenntnis der geschichtlichen Welt...”¹⁵ Tegyük hozzá azonban, hogy az elfogulatlanság eszménye nem csupán a felvilágosodás öröksége volt, hiszen a tacitusi mintára való hivatkozások gyakorisága jelzi az ókorig visszanyúló hagyomány elevenségét és öntudatát. Amellett az elfogulatlanság eszményítése ekkoriban nemcsak az erős német befolyás alatt álló magyar irodalomtörténet-írásra jellemző, hanem például az angolra is: Matthew Arnold 1864-ben azt fejtegette egyik programadó esszéjében, hogy az irodalomkritikus és irodalomtörténész feladata elvont analízis, mely nem törődik a gyakorlat világával és pártérdekkel, sőt tökéletesen független marad tőlük. (Az utóbbi kifejezés eredetije, az „absolutely and entirely independent”, feltűnően hasonlít Toldyéra, miszerint az irodalomtörténészének „abszolút tárgyilagosságra” kell emelkednie.) Arnold szemében a kritikus és irodalomtörténész mentesül a föld gyermekeinek világi elkötelezettségétől, tisztábban spekulatív módon kezelheti a dolgokat, s így olyannak láthatja őket, amilyenek azok a maguk valójában („to see the object as in itself it really is”), sőt épp az ilyen elfogulatlan és elkötelezetlen vizsgálódással szolgálhat az irodalomnak, s ezen keresztül a

¹⁴ Georg Gottfried Gervinus Wilhelm Sellhez, 1827. január 7., a kéziratot hagyatékból idézi Rolf-Peter CARL, *Prinzipien der Literaturbetrachtung bei Georg Gottfried Gervinus*, Bonn, H. Bouvier u. Co. Verlag, 1969, 11.

¹⁵ Hans-Georg GADAMER, *Wahrheit und Methode: Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik*, Tübingen, J. G. B. Mohr, 1975, 259. (A magyar fordításban elsikkad az utólagos kiteljesedés és végső lépés mozzanata, s az eredetiben kiemelt folyamatszerűség; Hans-Georg GADAMER, *Igazság és módszer: Egy filozófiai hermeneutika vázlata*, ford. BONYHAI Gábor, Bp., Gondolat, 1984, 197.) Vö. KULCSÁR SZABÓ Ernő, *A nemzeti tudományok születése – a történetiség jegyében*, ItK, 2006, 52.

kultúra egészének.¹⁶ Arnold érvelése ilyenkor éppoly eltökélten siklott át ismeretelméleti és hermeneutikai problémák fölött, mint korábban a németeknél Ranke számos fejtegetése a megtörtént események tiszta bemutatásáról: „wirklich geschehener Geschichte”, illetve „bloss zeigen, wie es eigentlich gewesen”.¹⁷

Toldy tehát a századközépen sem itthon, sem külföldön nem állt egyedül azzal, hogy a teljes elfogulatlanságot a történettudomány nélkülözhetetlen feltételének tartotta. 1847-ben azért szisszent föl annyira érzékenyen, amikor kötetbe gyűjtött irodalmi beszédeinek irányzati pártatlanságát Szalay László kétségbe vonta, mert pontosan tudta, hogy a történeti rátermettség korabeli alapkérdése forog kockán. Bajza előszavának tételét, miszerint Toldy irodalmi beszédeinek érdeme „a szigorú igazságszeretet, melyet barát s nem barát, s minden irodalmi szín s felekezet iránt mutat”,¹⁸ Szalay azzal utasította el, hogy Toldy a legpártosabb szerzők egyike, beszédei egyenesen „pártkórra” mutatnak, ami eleve kizárja, hogy történész lehessen. „Pártos [...], mert teli van antipathiákkal, mind irodalmi, mind politikai tekintetben, [...] mert synpathiáiban sem ismer határt, 's a' közepszerűben remeket tud látni, ha ezen közepszerűséggel kegyeltjei látogatták meg a' világot.” Szalay szerint mindez Toldy alkalmatlanságát bizonyítja, még ha esztétikai, irodalmi és történelmi ismeretei mindenki másnál alkalmasabbá tennék is a magyar irodalom történetének megírására. „Toldy ur [...] megszűnik e tisztre qualificált lenni azon pillanatban, midőn kezébe veszi a' tollat, [...] mert tollát a' pártoskodás' daemona vezérli, már pedig a' criticus miattunk biz' ott foglalhat helyet, a' hol neki tetszik, *de a történetírónak a' pártok felett kell állania szükségképen.*”¹⁹ Toldyt azért érintette rendkívül fájdalmasan a támadás, mert ugyanezt a pártatlanság-eszményt maga is a történeti illetékesség feltételének tartotta, és olyan nagy belső küzdelmeket folytatva igyekezett tárgyilagossá válni, hogy 1856-ból visszatekintve jogosan írta: „bizonyos objectivitási felsőséget [...] én temperamentumom ellen viselt harminc éves háborúm által birtam csak kivíni”.²⁰ Magánlevelezése alapján igazolhatjuk, hogy nagy irodalomtörténeti munkái korszakában, az 1850-es évek közepén hogyan igyekezett legyőzni saját érzelmeit, akár ifjúkori barátjáról, az éppen elhunyt Vörösmartyról kellett volna megírnia a közhangulattal szembeni különvéleményét, méltó történészi előadásmódig fölemelkedve,²¹ akár ifjúkori ellenfeléről, az évek óta halott Döbrenteiről kellett szint vallania, eltökélt önfegyellemmel próbálva úrrá lenni feltoluló haragján írás közben, majd a nyomdai levonatot javításakor. „Kétszer föl kellett kelnem a corr. alatt, s fel s alá járnom hogy csillapítsam izgatott kedélyemet: annyira lázaszt engem e mephistói ember emlékezete; s még is, reménylem, ez állapot nem fogja magát elárulni előadásomban. Annyira igyekszem

¹⁶ Matthew ARNOLD, *The Function of Criticism at the Present Time = Selected Criticism of Matthew Arnold*, szerk., bev. Christopher RICKS, New York–Scarborough (Ontario)–London, The New American Library Inc., 1972, 92–117, különösen 94–95, 102–103, 107–108.

¹⁷ Vö. Leopold von RANKE, *Sämmtliche Werke*, I–XLIV, Leipzig, Verlag von Duncker und Humblot, 1876–1894³, III, p. VIII; XIV, p. IX; XV, 103; XXV, p. IX; XXXI, pp. VII–VIII; XXXIII, p. VII.

¹⁸ TOLDY 1888, I, p. VIII.

¹⁹ [SZALAY László], *Toldy Ferencz' irodalmi beszédei*, Pesti Hírlap, Vasárnap, 964, 1847. október 10., 237.

²⁰ Toldy Ferenc Kazinczy Gáborhoz, 1856. február 7., MTAK Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 126.

²¹ Toldy Ferenc Kazinczy Gáborhoz, 1855. december 4., MTAK Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 126.

leküzdeni érzésimet. Szalay László félre ismert, midőn Irod. Beszédeim bírálatában 1847. a Pesti Hírlapban engem *pártosságomnál* fogva alkalmatlannak hirdetett az irodalomtörténészre.²² Bár Döbrentei kísértetével viaskodva Toldy itt nem figyelt fel rá, felindulását ugyanazon eszmény jegyében igyekezett lecsillapítani vagy legalább írásaitól távol tartani, amelyet 1815-ben éppen Döbrentei hirdetett meg (a fiatal Toldy által kijegyzetelt) folyóiratában: mentesnek lenni „minden személyes interessétől”, ehhez „egészen csendes elmébéli állapotban” dolgozni, ellenállni a történetíráshoz méltatlan „félre csapás, részre-hajlás” csábításának, vigyázni, nehogy az ellenőrizhetetlen fölhevülés miatt az írásban nyomot hagyjon a szerző „individualitása”, s „fő törvényül” elfogadni, hogy a szövegből ne lehessen észrevenni, szerzője melyik nemzet vagy felekezet tagja.²³ Felekezeti vonatkozásban ennek a törvénynek engedelmeskedett tíz évvel később gróf Mailáth is *Magyarische Gedichte* című antológiájának bevezető irodalomtörténeti áttekintésében, amikor a reformáció korának értékelése után (miszerint a protestantizmus megjelenése a nemzeti nyelvre és a tudományokra serkentőleg, a művészetekre és a költészetre bénítólag hatott) sietett kifejezni reményét, hogy ítéletében keresve sem találhatnak felekezetéből adódó szemléleti egyoldalúságot: „Ich bin Katholisch, hoffe aber, dass meine protestantischen Landesbrüder in dem hier ausgesprochenen Urtheil keine einseitige Ansicht suchen, oder aufspüren werden”.²⁴

Nyilvánvaló, hogy az elfogultság leküzdésének éthosza nem Toldytól származik, de a magyar irodalomtörténet-írásban ő avatta az elfogulatlanságot olyan eszménnyé, mely azután egy teljes évszázadra meghatározza e szaktudomány programját, miközben (mások erőfeszítései nyomán) a hazai történettudományok általános alapkövetelményévé, majd indoklásra, sőt akár magyarázatra sem szoruló meggyőződésévé válik, mégpedig hallgatolagos ismeretelméleti előfeltevéseivel együtt. Toldytól egészen Horváthig úgy marad érvényben az elfogulatlanság megvalósíthatóságának vélelme, hogy mindvégig együtt jár az elfogulatlanság által lehetővé tett helyes ítélet közvetlen tárgyi megfeleltetőségének hitével. Mindkettő érződik már a Toldy irodalomtörténeti főművével (1865) nagyjából egyidős, hatkötetes Czuczor–Fogarasi szótár (1862–1874) meghatározásain is, amelyek formálódását egyébként Toldy mint az akadémia titkára már az 1840-es évektől figyelemmel kísérhette a testületi jóváhagyásra benyújtott módszertani elvek, majd szócikkek tanulmányozásakor.²⁵ Például az *elfogul* ige (az 1864-ben megjelent II. kötet szerint) azt jelentette, hogy „Előszereletből, részrehajlásból, vagy akármily titkos vonzalomból, valamely tárgy iránt kedvezőbb véleményt táplál, mintsem az valóban érdemelne”; az utóbbi tagmondat kulcsszava, a „valóban”, nem egy nézőpontnak megfelelő

²² Toldy Ferenc Kazinczy Gáborhoz, 1856. február 2. és 3.; vö. uő. Döbrentei Gáborhoz, 1856. február 18., MTAK Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 126.

²³ DÖBRENTÉI Gábor, *Észre-vételek az életírás theoriájáról*, Erdélyi Múzeum, 1815, Harmadik füzet, 130, 136–137.

²⁴ *Magyarische Gedichte*, übersetzt von Johann Grafen MAILÁTH, Stuttgart–Tübingen, Cotta, 1825, pp. XXVII–XXVIII.

²⁵ Vö. BÉKÉS Vera, *A hiányzó paradigma*, Debrecen, Latin Betűk, 1997 (a továbbiakban: BÉKÉS 1997), 155.

értékelésre, hanem „a” valóságnak megfelelő ítéletre utal. Ehhez a tárgyilag igazolható, egyetemes érvényűnek felfogott ítélethez képest viszi félre az értékelést minden elfogultság mint pszichikai jelenség, egyfajta fogyatékoság, akár az *elfogultság* főnév meghatározását nézzük („Lelki állapot, illetőleg az ítélő tehetség hibája vagy hiánya, midőn valaki el van fogulva”), akár ennek legfőbb példamondatát („Elfogultság nélkül ítélni valamiről”), akár az *elfogulatlan* melléknév jelentését („Részrehajlatlan, előszeretettel nélkülöli, semmi vonzalom által félre nem vezetett, kedvezésre nem hajló”).²⁶ Közös előfeltevései a Czuczor–Fogarasi idevágó meghatározásainak, hogy elfogultság nélkül ítélni nemcsak szükséges, hanem lehetséges is; hogy az elfogultság helytelen, de nem szükségszerű dolog, azaz nem szükséges rossz; hogy olyasvalami, amitől meg lehet és kell szabadulni, csak ítélő tehetség és megfelelő lelkiállapot kell hozzá.

Más kérdés, hogy e szócikkek elképzelését már a szótár saját szófejtési gyakorlata megkérdőjelezte volna. Hiszen valahányszor a rendelkezésre álló adatok nem zárták ki egy-egy szó honosságát, a szerkesztők elvszerűen *igyekeztek* azt honosnak feltüntetni, vagyis nem egészen „előszeretettel” és „részrehajlás” nélkül ítélték, bár az eljárásukat irányító „vonzalom” legalább nem volt „titkos”, s az eredményről ellenadatok híján legalább nem volt bizonyítható, hogy „kedvezőbb” a „valóban” indokoltnál. Éppen az elfogulatlanság nagy kérdése lappangott a szószármaztatás alapelveiről folytatott viták mélyén: a szerkesztőpáros arra kapott felhatalmazást az Akadémiától, hogy a „nem minden ok nélkül”, de nem is bizonyíthatóan idegen eredetűnek tartott szavakat próbálja meg óvatosan visszahódítani „a magyar nyelv eredeti birtokául”, ezzel szemben Szarvas Gábor köre mindezt csak pusztán lehetséges érvényű állítások bizonytalan, sőt tudománytalan halmazával manipuláló, tisztességtelen műveletek sorának tudta látni. E kétféle nézet összeecsapását azóta egy tudományfilozófiai elemzés jogosan vezette vissza a felek eltérő, azaz romantikus, illetve pozitivist tudomány-paradigmájának „inkommenzurábilis” (összemérhetetlen) különféleségére,²⁷ s nyilván más-más ideológiai érdekeik is befolyásolták, hogy a kétes besorolású szavakat kiindulásként belső vagy külső fejleménynek tekintsék, legalább amíg az ellenkezője be nem bizonyosodik. Tegyük hozzá, hogy az állásfoglalás nemcsak paradigmához tartozás dolga volt, hanem (mint más ügyben Toldy is tapasztalta²⁸) vérmérsékleté is; a vitába bekapcsolódó Arany példája mutatja, milyen sokat számított, ha valaki képes volt átmenetileg felfüggeszteni ítéletét, s másokat is erre biztatni, míg alaposabban meg nem vizsgálják egy-egy szó hovatarozását. „Simonyi cikke részleteiben feltűnik az animositás, hogy nem könnyen elemezhető szavainkból néhányat ő is idegennak bizonyítson. Mint Horvát István iskolája minden idegent magyarrá, úgy mi minden kétesebb magyar szót idegenné akarunk tenni. Lassabban e kitagadással!”²⁹ Bármennyire igaz, hogy Arany a nemzeti nyelv önállóságát (és ezáltal az

²⁶ *A magyar nyelv szótára*, szerk. CZUCZOR Gergely, FOGARASI János, I–VI, Pest, Emich Gusztáv, 1862–1874, II, 127.

²⁷ Vö. BÉKÉS 1997, 156–157.

²⁸ Toldy Ferenc Kazinczy Gáborhoz, 1856. február 7., MTAK Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 126.

²⁹ ARANY János, *Észrevételek a Nyelvőr VII. kötet hatodik füzetére* = ARANY János *Összes művei*, XI, *Prózai művek, 1860–1882*, 2, s. a. r. NÉMETH G. Béla, Bp., Akadémiai, 1968 (a továbbiakban: ARANY 1968), 532.

egész magyar kultúra tekintélyét) féltette az idegenné nyilvánított szavak számarányának növelésétől, s hogy védelmi reflexét a korabeli pánszláv és pángermán ideológiák válthatták ki, amelyek a magyarság kultúra alkotására való képtelenségét többek közt a magyar nyelv szláv és német jövevényszavaival igyekeztek bizonyítani,³⁰ nem kevésbé érdemes megfigyelni, hogy ilyenkor milyen készségesen, mennyire hasonló beidegződéssel határolódott el a másik irányú elfogultságtól is. De ha ilyen kétfrontos harcra volt is példa, elméleti igénnyel nem tették fel az alapkérdést, hogy lehet-e teljesen érdek vagy akár elfogultság nélkül dönteni a bizonytalanságról; a kérdés elhallgatása (vagy elhallgattatása éppen az érdekmentesség zengzetes bizonygatása által) egyre kényelmetlenebbé vált, főként miután a föntihez hasonló nyelvészeti vagy más tudománybeli dilemmák eldöntése nélkül csak lehetséges alternatívákat nyújthattak volna, a csupán lehetséges pedig a pozitivizmus térhódításával elvileg mindinkább kiszorult a tudomány komolyan vehető eredményei közül, noha gyakorlatilag nem lehetett kizárni.

Mindenesetre Toldy idevágó szóhasználatára és a Czuczor–Fogarasi szótár vonatkozó szócikkei azt mutatják, hogy az elfogulatlanság fogalmában ekkortájt rögzült egy bizonyos jelentésbeli űr, mint valami üres zárvány, amelyet azután a szó használói ösztönösen kitölthettek valamilyen jelentéssel, de még a történeti tudományokban is ritkán került sor ennek tudatosítására. Czuczorék a korabeli szófejtési elv szerint a szavak elemeire figyeltek, ezúttal (a majdani analitikus nyelvfilozófiával összhangban³¹) az elfogulatlanság fosztóképzőjére, melynek logikája valaminek a kizárására utal, de ezen túl semmit nem közöl a dolog mibenlétéről; azaz szócikkeiből csak annyit tudhatunk meg az elfogulatlanságról, hogy az elfogultság hiánya, vagyis hogy a tárgyról alkotott vélemény nincs elfogult lelki állapot által félrevezetve. Tehát e szócikkek az elfogultságot teszik meg viszonyítási alapnak, az elfogulatlanságot kizárólag ahhoz képest definiálják, s óvakodnak ezen túl bármiféle egyéb jelentést tulajdonítani neki. Az elfogultság alapul vétele természetesnek hat, mert a másik szó fosztóképzője erősebben sugallja a származékosságot, de érdemes felidéznünk J. L. Austin figyelmeztetését, hogy egy fogalom párnak korántsem mindig a pozitív kinézetű tagja „viseli a nadrágot”, ráadásul olykor (mint esetünkben) a negatív kinézetű, például épp fosztóképzővel ellátott szó jelölheti a pozitív értéket. („For above all it will not do to assume that the 'positive' word must be around to wear the trousers; commonly enough the 'negative' [looking] word marks the [positive] abnormality, while the 'positive' word, *if* it exists, merely serves to rule out the suggestion of that abnormality.”³²) Innen nézve a képzési formájában negatív *elfogulatlan* szó jelöli a pozitív értéket, de csupán a pozitív formájú *elfogult* szó negatív értékű jelentésének kizárása által, s Czuczorék mintha éppen ezért óvakodtak volna más módon is meghatározni jelentését. Mivel e közvetett meghatározáshoz ragaszkodva nem azt nevezték meg, mit tartalmaz az elfogulatlanság, hanem hogy mit nem, és voltaképpen az

³⁰ RIEDL Frigyes, *Arany mint nyelvész*, MNy, 1917, 146–149; NÉMETH G. Béla jegyzete = ARANY 1968, 853.

³¹ J. L. AUSTIN, *A Plea for Excuses* = Uő, *Philosophical Papers*, Oxford–New York–Toronto–Melbourne, Oxford University Press, 1979 (a továbbiakban: AUSTIN 1979), 180.

³² J. L. AUSTIN, *A Plea for Excuses* = AUSTIN 1979, 192.

elfogultság szócikkéhez irányították át az *elfogulatlanság* jelentésének keresőjét (vagy csak azért nem, mert az előbbi jelentését majdnem szóról szóra azonosan belefoglalták az utóbbiéba, csak visszájára fordítva), ezáltal eleve kizárták annak kérdését, hogy lehet-e bármiféle közvetlenül meghatározható tartalma az elfogulatlanságnak, s ha igen, mik volnának azok a tulajdonságok, amelyek az elfogultságtól mentes személyt vagy dolgot közvetlenül jellemzik. Ily módon az elfogulatlanság századközépi meghatározásai úgy képeztek jelentésbeli űrt a fogalom használói számára, hogy egyúttal akaratlanul el is terelték róla a figyelmet. Részben e szemléleti hagyomány vakfoltja magyarázhatja, hogy az elfogulatlanságot eszménnyé avató történeti tudományok sem érezték szükségnek a régóta beváltnak tartott és klasszikus antik tekintélyekre visszavezethető, nagy presztízsű eszmény fogalmi átvilágítását.

Már csak azért sem, mert ezt a közvetett, valaminek a kizárása általi fogalom- és eszményalkotást megerősíteni látszott a magyar történeti tudományokban ekkorra (Toldy által is) közmegegyezésként elfogadott tacitusi jelszó, a *sine ira et studio* (harag és részrehajlás nélkül) szerkezete is, hiszen ebben a két ellentétes lelkiállapotra egyformán vonatkozó *sine* ('nélkül') előjárószó ugyanúgy viselkedik, mint az *elfogulatlan* fosztóképzője, azaz szintén csak azt köti ki, hogy mi *ne* vezesse a történész tollát. Mi több, ugyanez jellemző Toldy 1851-ben megjelent első irodalomtörténetének cicerói mottójára: „Refellere sine pertinacia, et refelli sine iracundia parati”³³ (készek cáfolni makacskodás nélkül, megcáfoltatni haragvás nélkül), hiszen a *Tusculanae disputationes* II. könyvéből (c. 5.) származó mondattöredék kétszeri *sine* előjárószója szintén csak kizár bizonyos indulatokat, összhangban a szenvtelenség (apatheia) korai sztoikus eszményével, de nem szól a lelkiállapot megmaradó összetevőiről vagy egészéről. Ahogy a tacitusi eszménynek is sztoikus olvasata válik tudományos módszertani közmegegyezéssé, meggyógyítandó kórnak vagy legyőzendő jellemhibának tekintve a harag és részrehajlás érzelmeit, a századközépi magyar kritika és irodalomtudomány elfogulatlanság-eszménye az (akár ellenszenvként, akár előszerettként felfogott) elfogultságnak mint szemléltetorító indulatnak a legyőzését avatja követelménnyé. A tacitusi és cicerói eszményeket valló Toldy ennek szellemében taglalta, hogy esetenként milyen erőfeszítésekkel sikerült legyűrnie elfogultságát írás közben, ha pedig úgy érezte, nem sikerülne elfogulatlanul megszólalnia, inkább lemondott a megszólalás alkalmáról. Itt találjuk legalább az egyik közös gyökerét annak, hogy az üdvösnek (pozitív értéknek) feltüntetett hiányszerűségeen túl az elfogulatlanság szótári fogalma hagyományosan szinte ugyanúgy meghatározatlan marad, mint általában az irodalomtörténeti szövegekben. Persze a fogalmi szabatosság szempontjából aligha kifogásolható, hogy a szótárírók és irodalomtörténészek óvakodtak az elfogulatlanságot kifejezetten azonosítani a tárgyilagossággal vagy még inkább a helyes ítélet elégséges feltételével, hiszen a fogalmat jelölő szó felépítése valóban csak egyetlen félrevívó lelkiállapot kizárását szavatolhatta; az elfogulatlan ítéletről a jelzóból kiindulva csak annyit tudunk, hogy nem elfogult, de azt már nem, hogy

³³ TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története*, I–II, Pest, Emich Gusztáv, 1851 (a továbbiakban: TOLDY 1851), I, p. II.

tárgyilagos, még kevésbé, hogy okvetlenül helyes. Ugyanígy nem azonosíthatták volna az elfogulatlanságot a dolgok sokoldalú vagy akár teljes szemléletével, ugyanis a szó jelentését ellentétként szavatoló elfogultság fogalma nem fedi az egyoldalúságét: az elfogult nem okvetlenül egyoldalú és az egyoldalú nem feltétlenül elfogult. A *Magyar nyelv értelmező szótára* az *elfogulatlan* részletező meghatározása után („Olyan <személy>, akit ítéletében, magatartásában részrehajlás, előítélet, egyéni vonzalom nem befolyásol”) melléteszi ugyan, mintegy jelentésmagyarázó szinonimaként, hogy „tárgyilagos” (II, 156), ami szinonimának megjárja, de legfőljebb részleges és nem szükségszerű átfedésről beszélhetünk a két szó jelentése között, hiszen az „elfogulatlan” alanyi vonatkozásban mond valamit, vagyis azt emeli ki, hogy a véleményformáló alanyt saját lelkiállapota (az egyetlen megnevezett vonatkozásban) nem befolyásolta, a „tárgyilagos” pedig tárgyi vonatkozásban állít valamit (nevezetesen azt, hogy a vélemény kizárólag a tárgyhöz igazodik), így elvileg nem tudhatjuk, elegendő-e a tárgyilagossághoz, hogy valaki elfogultságoktól mentes. Az elfogulatlanság egyetlen ellenpólushoz viszonyított és azon túl meghatározatlan jelentésének üres zárványa tette lehetővé a fiatal Horváth Jánosnak, hogy egyrészt megtartsa az elfogulatlanságot egyetemes eszménynek, ezzel összhangban elítélve az elfogultságot mint ellenpólust, másrészt az elfogulatlanság eszményén belül helyet találjon az elfogultság egy mégiscsak vállalható fajtájának: egy magyar irodalmi hagyomány iránti előszeretetnek.

Horváthnál még annyira érvényben marad a klasszikus 19. századi tudományfelfogás végső eszménye, sőt normája, az abszolút pártatlan tárgyilagosság, hogy visszatekintve éppen ennek feltűnésétől számítja a tudományossá válás kezdetét, ezért húzza meg az „igazi” történettudomány birodalmának határát Pápay és Toldy között, s emiatt fogadja el az utóbbit alapítónak. Míg ugyanis szerinte Pápay irodalomtörténetét (akár Kazinczy *Tübingai pályaművének* irodalomtörténeti vázlatát) „agitatórius szándék s a történelmi adalékoknak mintegy csak argumentumul használása jellemzi”, Toldyval „kezd szaktudományunk – mint igazi történettudomány – a történelmiség elfogulatlan álláspontjára helyezkedni, s korszerű agitatórius cselekedetből és irányműből korával ugyan melegen együttérző, de annak kedvéért a múltat meg nem tagadó, meg nem csonkító *tudományos történetsszemléletté* átalakulni.”³⁴ Ahogy Horváth a „szaktudományunk” birtokos személyjelével magát is belefoglalja tudománytörténeti elbeszélésébe, az világosan jelzi, hogy a Toldyval kezdődött módszertani hagyomány előfeltevései eszerint lényegileg már nem, legfőljebb (a „kezd” miatt) érvényesülésük *fokában* különböznek azoktól, amelyekre az 1920-as évek irodalomtudománya, s benne Horváth saját gyakorlata támaszkodik, s amelyeket ő mérvadó normaként használ Toldy elődeinek és utódainak megítéléséhez. Igaz, bizonyos lappangó problémák így rejtve maradnak előtte (van-e esélyünk elkülöníteni a múlt „csak argumentumul” használását önmagáért való bemutatásától; létezik-e módszer, amely *nem* érvként használja a múlt adalékait valamihez, s *nem* válogatja és ezáltal is alakítja anyagát; mit jelent voltaképpen s hogyan lehet „a történelmiség elfogulatlan álláspontjára helyezkedni”), de épp e kérdések mellőzése jelzi, hogy Toldy mód-

³⁴ HORVÁTH 1976, 250, 335.

szertani elvei, melyek szerint mindez lehetséges, sőt tudományos műtől megkövetelendő, Horváth állásfoglalásában már indoklásra sem szoruló ismeretelméleti előfeltevésekké váltak, s e szemléleti hagyomány folytonosságát nemcsak öröklődő előfeltevései, hanem a látásmódjában ezek árnyékaként létrejött elméleti vakfolt rögzülése, illetve az általa eltakart elméleti problémák azonossága szavatolja. Ahogy a nemzeteket Renan találó megfigyelése szerint nemcsak közös történelmi emlékeik, hanem közös amnéziájuk is összetarthatja, úgy szavatolja az irodalomtörténet-írási hagyomány önazonosságát a közösen elfogadott elveken és módszereken túl a hallgatólágos (akár öntudatlan) közmegegyezés nyomán *nem* firtatott kérdések változatlansága.

Felülbírálni „a jelen elfogultságának szüleményét”: Arany, Gyulai, Kemény, Erdélyi

Nemhiába kutatta Horváth a 19. század közepének magyar irodalmát a „nemzeti klasszicizmus” történetileg egyedülálló mintapéldájaként: átvehető erkölcsi eszményként tartotta számon, hogy az elfogultságtól való megszabadulás vágya és becsvágya ösztökelte a századközép legnevesebb magyar íróit, mégpedig egy általánosabb törekvésük részeként: értékítéleteiket meg akarták szabadítani mindenféle merőben szubjektív elemtől, hogy (úgy mond) pusztán alanyi érzelmkifejezés helyett a tárgyi igazság érvényességével bírhasanak. Horváth tudta, erkölcsileg helyeselte, ismeretelméletileg pedig nem kérdőjelezte meg, hogy Arany és Gyulai azért tartották megvalósíthatónak a kritikusi tárgyilagosságot, mert előfeltevésük szerint az értékelés végső soron mindig egy elkülöníthető tárgyra irányul, az ítéletet meg kell és meg lehet tisztítani az elfogultságtól, sőt minden önkényes és indokolhatatlan személyességtől, és így el lehet találni, de csakis így lehet eltalálni a tárgynak megfelelő elismerés mértékét. „Csokonai műveit [...] szigorúan, s nem minden elfogultság nélkül bírálta meg Kölcsey [...] de az újabb kor ismét kellően méltányolja az ő eredeti génuszát.”³⁵ Mint számos ilyen minősítéséből kitűnik, Arany szinte pozitívista módon bízott az értékelő tárgyszerűen helyénvaló, illetve illetéktelenül szubjektív benyomásainak szétválaszthatóságában, s a tárgyra vonatkoztatás mérvadónak tekintett műveletében. Innen érthető például, hogy a bírálendő költeményeket ismételten elolvassa, némelyikre alszik is egyet, kipróbálja, hogyan hat rá másnap, nehogy a saját kedélyállapota esetlegességei határozzák meg egy-egy vers megítélését: „nehogy a költőnek számítsam be, ha például az első olvasáskor szunyatag, le- vagy széthangolt vagy ellenkezően túlmagasztos kedélyben találtam lenni”.³⁶ Elméleti állásfoglalásai ugyancsak a szétválaszthatóság hitéről tanúskodnak, s a kérdés tétje ezekben is az alanyiség kiszűrése. Számára a „szép az, ami *önérdek nélkül* tetszik” formula éppen azért hibás, mert „merőben alanyi”, vagyis nem arról szól, „mi a szép *tárgyilag* véve, hanem mikép hat ránk, *alanyilag* mikép *tetszik*”, holott a tetszés önmagában véve „alanyi

³⁵ ARANY János, *A magyar irodalom története rövid kivonatban* = ARANY János *Összes művei*, X, *Prózai művek*, s. a. r. KERESZTURY Mária, Bp., Akadémiai, 1962 (a továbbiakban: ARANY 1962), 509.

³⁶ ARANY János, *Költemények Szász Károlytól* = ARANY 1968, 189.

dolog”.³⁷ Horváth láthatólag nem talált kivetnivalót abban, hogy Arany egy mindenki számára hozzáférhető, tárgyi önállósággal körülhatárolódó és szilárd szerkezetként felfogott műalkotásban kereste a szépség fokmérőjét, s ennek keresését függetleníteni remélte (és hitte) a befogadó alanyiságától. Egyetemi előadásai során 1931-ben csodálattal taglalta Arany tárgyilagosságát, amely másokénál „elfogulatlanabb valóság-ismeretre képes szert tenni”; ezt Arany sajátos habitusával magyarázta, mely epikai alkotásmódján és kritikai felkészülésén számos nyomot hagyott, és szinte mint természetfölötti tünelem, tudós értekezéseit is megszabadította az elfogultságtól vagy bármely más földi gúztól. „Az ő tárgyszerűsége [...] veleszületett naiv (!) rendkívüli tehetség, isteni adomány s feszélyezetlen működő felfogó és átható képessége észnek és intuíciónak. Innen végtelen, utánozhatatlan, eltanulhatlan nyugalma, egyenletessége, derült tisztasága, nem elvszerű, hanem természetes, mintegy magától értetődő elfogulatlan teljessége. Innen szinte öntudatlan fölénye is a tárgy felett, fesztelen, egész a humorig szabad viselkedése azzal szemben. Minden mélysége s magassága ellenére derültebb, nyűgnélkülőbb tudósvilág ez Keményénél.”³⁸

De bármekkora szerepet tulajdonított Arany különleges adottságának, Horváth jól ismerte az egykori közmegegyezést. Arany, Kemény, Gyulai és Erdélyi egyaránt hittek abban, hogy az egyoldalú vagy elfogult nézetek megkülönböztethetők a többitől és persze elítélendők. Gyulai úgy bírálta Toldyt, hogy előfeltevéseivel nemcsak Arany és Erdélyi érthetett egyet, hanem később Horváth is: „Én Toldy Ferencz iránt a legnagyobb tisztelettel viseltetem. [...] Azonban tiszteletem valaki iránt nem terjedhet annyira, hogy egyszersmind elfogult nézetei és gyarló ítéleteinek is hódoljak. Ilyeket pedig nem egyszerűen találhatni Toldynak »Magyar költészet története« című munkájában. Épen ő vala az, ki azon elfogult nyilatkozatot tette, hogy a magyar költészet aranykora 1830-ig tart, s azóta csak epigónok vannak.”³⁹ Aligha véletlen itt az „elfogult” és „gyarló” jelző egymás melletti megjelenése, hiszen Gyulai és a sok vonatkozásban Gyulai-tanítványnak tekinthető Horváth szerint az elfogultságon ugyanúgy lehet és kell felülemelkedni, ahogy bármely más emberi gyarlóságunkon, s ez a kritikus erkölcsi kötelességei közé tartozik. Gyöngesség megragadni fiatalkorunk nagyjainál: Toldy és Greguss „annyira belémerültek a multba, hogy nem tudják magukat feltalálni a jelenben, annyira rabjai bizonyos eszméknek, hogy vizsgálódni sem akarnak tovább, pedig a fejlődő élet jelenségei ezt igénylik”.⁴⁰ Gyulai az elfogultságot rögzült beidegződésként vagy megrögzött szokásként fogta fel, melyen nehéz úrrá lenni, de nem lehetetlen. A vitába kapcsolódó Erdélyi szerint Gyulai ugyanúgy „egyoldalú nézet” szerint és „igen korlátolt gondolkozásra” vallóan ítélte a magyar irodalomtörténet újabb korszakairól, mint Toldy tette, legföljebb immár

³⁷ ARANY János, *Széptani jegyzetek* = ARANY 1962, 534.

³⁸ HORVÁTH János, *Nemzeti klasszicizmusunk irodalomszemlélete*, 1930/31. tanév II. félév, előadás-kézirat. Ezúton köszönöm Korompay H. Jánosnak, hogy (három évtizeddel ezelőtt) lehetővé tette a kézirat tanulmányozását.

³⁹ GYULAI Pál, *Szépirodalmi szemle* = GYULAI Pál, *Kritikai dolgozatok 1854–1861*, Bp., MTA, 1908 (a továbbiakban: GYULAI 1908), 111–112.

⁴⁰ GYULAI Pál, *Szépirodalmi szemle* = GYULAI 1908, 111–112.

másnak kedvezett. Toldy és Gyulai szemléletét Erdélyi történetietlennek ítélte, és egy régebbi, már Batsányinál kimutatható szűklátókörűség változatainak tartotta, ugyanakkor szerinte a kritika nemzedéki vagy irányzati elfogultsága szükségszerű, ugyanis az irodalmi jelenségeket csak egymás rovására tudja értékelni, elfogulatlanságot az irodalomtörténet „műbölcsészi” szemléletétől várhatunk, mely a fejlődést nem valamelyik irányzat nézőpontjával azonosulva értékeli, hanem minden olyan irány összhatásából származtatja, amely számottevő adalékkal járult hozzá.⁴¹ Mindazonáltal a *személyes* elfogultságtól való mentességet Erdélyi a valódi kritika alapfeltételének tekintette, az ő szemében minden magasztalás vagy ócsárlás eleve gyanús volt, részleges és indulatos, tehát eleve méltatlan a kritikai elemzés teljességéhez és tisztaságához. Amikor Vörösmarty első összkiadása 1845-ben megjelent, címlapján a „Kiadák barátai Bajza J. és Schedel F.” megjelöléssel, Erdélyi sietett leszögezni, hogy a költő egész addigi fogadtatástörténetében nem akadt semmi, ami a kritika nevét megérdemelte volna. „Vörösmarty még eddig nem volt bírálva. Mit hőskölteményeiről Schedel írt, panegyris, mit P[app] Ignác és néhány pasquillans erü humorista vagy hírlapi szemleíró imitt-amott összegyűjte vagy elszórt ellene, paródia, epe. [...] Így Vörösmarty, már eddig is hosszú és dicső pályája mindig el volt kerülve, és soha nem bírálva, hanem legfőlebb folyóiratokban, zsebkönyvek stef. ismertetésinél megemlítve, anélkül hogy mint illendő volna, tiszta egész képen látnók őt a kritika világánál.”⁴² Kemény Zsigmond is a jó kritika alapfeltételei közé sorolta, hogy nem részrehajló, bár érzékeltette, hogy ez önmagában nem elég; 1853-ban kifejtett nézete szerint a legfőbb kritérium, hogy a kritikus „az elmélet rezultátumait mily szigorú következetességgel és részrehajlatlansággal alkalmazza a bonckés alá vont teremtményekre”, de például a Kritikai Lapok s az Athenaeum kritikusi szerinte hiába feleltek meg e követelményeknek, mégsem teremthették meg az önálló magyar kritika fénykorát, ugyanis Lessingtől és Schlegeltől kölcsönzött elveiket úgy kérték számon a bírált műveken, „mintha *Corpus Juris*-szal lenne dolguk, melyet csak alkalmazni kell a fennforgó tényekre”.⁴³ Költőként vagy íróként is alkotó kritikusoknál a részrehajlatlanság követelményének hangoztatásából nemegyszer kihallatszott a remény, hogy eljön az idő, amikor saját művük is meg fogja kapni ilyen értékelését. Arany a történelem, illetve az utókor ítélőszékétől várta az elfogulatlan minősítést, a cicerói és tacitusi hagyomány szellemében. 1856-ban, érzékenyen reagálva a költészete körül felparázsló vitára, épp ezzel vigasztalódott („A historia egykor fölöttem is kimondja részrehajlatlan ítéletét, addig hallgassunk”), Erdélyi bírálatát, bár félreértéseket is látott benne, ugyanezért fogadta hálásan („Köszönöm pedig azért, mert célja [...] kimutatni helyemet az irodalomban, nem mindennek fölé emelni, – és sok tekintetben jogosítva érzem magamat,

⁴¹ ERDÉLYI János, *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból* = ERDÉLYI János, *Irodalmi tanulmányok és pályaképek*, s. a. r. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., Akadémiai, 1991 (a továbbiakban: ERDÉLYI 1991), 185 (emendáltam, azaz kihagytam a „nem időelőtti igazságszolgáltatásnak” szókapcsolat „nem” szavát); ERDÉLYI János, *Petőfi Sándor* = ERDÉLYI János, *Pályák és pálmák*, Bp., Franklin, 1886, 343–345.

⁴² ERDÉLYI János, *Vörösmarty Mihály minden munkái* = ERDÉLYI 1991, 21.

⁴³ KEMÉNY Zsigmond, *Szellemi tér* = KEMÉNY Zsigmond, *Élet és irodalom: Tanulmányok*, szerk. TÓTH Gyula, Bp., Szépirodalmi, 1971, 260, 257–258.

úgy nézni a recensiot, mint anticipált szavazatot az utókorból, nem pedig mint a jelen elfogultságának szüleményét”); ilyenkor azáltal próbálta megőrizni arányérzékét, hogy az adottnak, tárgyyszerűnek, valóságosnak felfogott érték bizonyosságába fogódzott: „Szerencse, hogy ismerem azt, mi az enyém, s tisztában vagyok a felől –, hogy a világ minden dicsérete sem képes verseimnek egy hajszálnyival több belbecset adni, (mint nem levonni a kritika másokéból) mennyi azokban valóságban létezik”.⁴⁴ Ismerős tételek, még ismerősebb előfeltevések: Horváth felfogásának szemléleti forrásvidékén járunk.

Nemhiába csodálta Arany tudományos érzékét,⁴⁵ leginkább tőle merített tudósi ihletet, s egy-egy kulcsszavuk egyezését szemléletük rokonsága magyarázhatja. Ahogyan a költő saját epikáját minősítette, az majdnem szóról szóra egybevág azzal, ahogy az irodalomtörténész a maga tudományos nagyelbeszélését értékelte, s gondolati érintkezésük a kétféle nemzeti nagyelbeszélés műfajtörténeti összefüggésén túl a két szerző hasonló narrátori szerepfelfogására is jellemző lehet. Arany azt vallotta, hogy ő „nem egyes helyekért, hanem compositióért” dolgozik, és műveinek „főleg” kompozíciójában rejlik a poézis,⁴⁶ Horváth ugyanezt gondolta első korszak-monográfiájáról: „Többnyire úgysem a részletek az enyéim, hanem az irodalomszemlélet módja s a fejlődés rendjének megfigyelése: a compositio.”⁴⁷ Ami közelebbről az elfogulatlanság eszményét illeti, Arany azért várta a történelem, illetve az utókor ítélszékétől munkássága részrehajlatlan megítéltetését, a cicerói és tacitusi hagyomány szellemében, hogy a majdani ítélet elégtételt adjon „a jelen elfogultságának” szüleményei után,⁴⁸ és az utóbbi kifejezés nem véletlenül hasonlít Horváthéra („jelenben való elfogultság”), ugyanis a gondolatmenet hallgatóságos előfeltevése változatlanul megmarad nála, szétválaszthatónak tételezve az alanyt és a tárgyat, jelent és múltat, kiszűrhetőnek remélve történeti helyzetünk és nézőpontunk hatását az ítéletformálás eredményéből. Ahogy Horváth az előzetes ellenszenv kizárása mellett fenntartja a magyar irodalmi múlt iránti előszeretett jogosultságát, arról eszünkbe juthat, hogy egy kényes helyzetben alkalmilag Arany is „sine ira et cum studio”-ra módosította a kritikusként és szerkesztőként máskor híven követni próbált tacitusi elvet.⁴⁹ Ugyanígy megmarad Horváthnál, hogy ő is hitt az épp megfelelően, azaz tárgyilag helyesen értékelő minősítés megvalósíthatóságában: ahogyan helyteleníti, hogy valamit

⁴⁴ Arany János Tompa Mihályhoz, A szünnapok elsőjén, 1856. [augusztus 1.] = ARANY János *Összes művei*, XVI, *Levelezése (1852–1856)*, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, Bp., Akadémiai, 1982 (a továbbiakban: ARANY 1982), 729; uő Erdélyi Jánoshoz, 1856. szeptember 4. = ARANY 1982, 751; uő Tompa Mihályhoz, 1856. június 25. = ARANY 1982, 715.

⁴⁵ HORVÁTH János, *Nemzeti klasszicizmusunk irodalomszemlélete*, 1930/31. II. félév, 1931/32. I. félév, kézirat, 120–123.

⁴⁶ Arany János Szilágyi Istvánhoz, 1848. január 27.; Petőfi Sándorhoz, 1848. április 22. = ARANY János *Összes művei*, XV, *Levelezése (1828–1851)*, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula, SÁNDOR István, Bp., Akadémiai, 1975, 173, 201.

⁴⁷ HORVÁTH János, *A magyar irodalmi műveltség kezdetei: Szent Istvántól Mohácsig*, Bp., Magyar Szemle Társaság, 1931, 296.

⁴⁸ Arany János Erdélyi Jánoshoz, 1856. szeptember 4. = ARANY 1982, 751.

⁴⁹ Arany János Szász Károlyhoz, 1861. február 13. = ARANY János *Összes művei*, XVII, *Levelezése (1857–1861)*, s. a. r. KOROMPAY H. János, Bp., Universitas, 2004 (a továbbiakban: ARANY 2004), 510.

úgymond a „kelleténél” többre vagy kevesebbre becsülnek,⁵⁰ arról nem alaptalanul juthat eszünkbe, hogy Arany szinte ugyanezt a szót („kellően”) ugyanilyen normatív értelemben használta, a „se túl, se innen” eszménye jegyében.⁵¹ Arra is találhatunk példákat mindkettejükénél, hogy miként próbálták tetten érni magukban az elfogultságot, tudatosítani, ellensúlyozni vagy eleve megelőzni akarván egy-egy ítéletük önkéntelen eltolódását. Horváth felismerte például, milyen sok múlik előzetes beállítódásunkon: *Faj-kérdés az irodalomban* című dolgozatában (1922) azzal válaszol Petőfi-könyve egyes kritikussainak, hogy meggyőződése szerint „ily kérdésekben az ítélet egyszersmind érzelem, sőt szándék dolga is”, hiszen az élet különféle, akár ellentétes adatokat hord minden vizsgáló elé, mindkét oldalon (a törzsökösökén és a beolvadottakén) egyaránt bőven kínálva példát rossz végletekre. „Mi azonban nem ily visszás példák szemléletében fogódunk el, mert szándékunk sem az. Jobb szeretjük megoldásként melengetni lelkünkben az »Arany–Petőfi« szép szimbólumot.”⁵²

Horváth itt került talán legközelebb annak felismeréséhez, hogy az ítélet nemcsak „ily kérdésekben”, hanem mindig az ítélő előzetes érzelmein és szándékán, vagy mint az újabb lélektan mondaná: beállítódásán múlik, illetve ennek a eseteként *elfogódottságán* vagy (az ezzel szótörténetileg összefüggő,⁵³ itt azonos jelentésű) *elfogultságán*, s hogy maga az elfogultság is valamennyire tudatosan választható, akaratlagosan befolyásolható, sőt többé-kevésbé irányítható szemléletmód lehet, ezért mindig érdemes elgondolkodnunk azon, melyik felfogáshoz *szeretnénk* kötődni. Ezt az ígéretesen felvillanó, de épp csak pedzett gondolatot azonban nem vizsgálta tovább, a döntést egyszerűen meghagyta erkölcsi választás, mondhatni jóakarat dolgának, s a helyzet elemzését nem emelte olyan szintre, ahol a lehetséges megoldások rejtett problémái is feltáruhlhattak volna. Módszertanában a faji elfogultság érvényesülését elvileg már az kizárta, hogy határozottan elvetette Taine feltételezését, miszerint a különös, például az egyén, levezethető volna az őt mintegy szükségképpen meghatározó általánosból, például fajából, környezetéből vagy korszakából,⁵⁴ s a faji elfogultság veszélyét egyszerűen elkerülhetőnek nyilvánította azzal, hogy (Taine felfogásával ellenkezően) az egyén értékelésénél egyáltalán nem törődik származásával; ugyanakkor az irodalomtörténeti munka általános elvi alapjaként olyan szilárdan hitt az elfogulatlan történetiszemlélet megvalósíthatóságában,⁵⁵ hogy ezáltal a maga részéről elintézettnak nyilvánította az egész, főként erkölcsi

⁵⁰ Horváth János Keresztury Dezsőnek, Budapest, 1936. április 5. = MONOSTORY 1999, 85–86.

⁵¹ ARANY János, *A magyar irodalom története rövid kivonatban* = ARANY 1962, 509; vö. Arany szerkesztői megjegyzése Szász Károly Vida-bírálatához = ARANY János *Összes művei*, XII, *Prózai művek 3: Glosszák – Szerkesztői üzenetek – Szerkesztői megjegyzések – Előfizetési felhívások*, s. a. r. NÉMETH G. Béla, Bp., Akadémiai, 1963, 278–282.

⁵² HORVÁTH János, *Faj-kérdés az irodalomban* = HORVÁTH 1956, 462.

⁵³ TESZ, I, 745–746.

⁵⁴ HORVÁTH 1956, 519–520, 523.

⁵⁵ HORVÁTH János, *Ignotus felolvasása a Nyugat magyartalanságairól*, MNy, 8(1912)/1, 8; HORVÁTH János, *Ignotus, a magyarság és a népiesség* = HORVÁTH János, *Kiadatlan írások a Két korszak határán című kötetből*, közli KOROMPAY H. János, *Literatura*, 1993 (a továbbiakban: HORVÁTH 1993), 16; HORVÁTH 1976, 335.

vonatkozásaiban kezelt témakört. Minden idevágó nem-erkölcsi kérdésnek, legyen az akár lélektani, ismeretelméleti, hermeneutikai vagy egyéb, csak alkalmi felvillanásra volt esélye, szükség esetén, mintegy mellékesen, egy röpké közbevetés erejéig, a határozott válasz előtt.

Ahogy az előző század reprezentatív irodalomtörténésze, Toldy, úgy a 20. századé, Horváth is jelentős (bár nem fitogtatott) elméleti fogékonysággal rendelkezett, de elméleti és módszertani alapjaik lerakása után történészi építményeik felhúzásának szentelték életidejüket, s egyikük sem volt az önmagáért végzett elméleti vizsgálódás híve. S ahogy nemegyszer Toldyt, némileg Horváthot is korlátozta az alapok újragondolásának hiánya: bármennyire jogosan utasította vissza a vádat, mely a Nyugat nyelvi „magyartalanságait” elvi alapon ostromozó cikke jóhiszeműségét kétségbe vonva faji elfogultságot tulajdonított neki,⁵⁶ hozzá kell tenni, hogy a cikke védelmében hangoztatott módszertani elv, mely szerint a bírált nyelvi hibák elkövetőinek származását tudatosan kizárta vizsgálati szempontjai közül, az elfogultságnak csak *érvényesülését* zárhatja ki, nem pedig *meglétét*. Elfogultságaink természetrajzának megértéséhez éppen ezért kíváncsibb, ha tetszik, kíméletlenebb önvizsgálat kellene, beleértve a feltételes önvád bátorságát; igaz, ehhez nem a legjobb pillanat, amikor a vizsgálót épp mások állítják a vádlottak padjára, mégpedig igaztalanul. (Mai láttelel, ugyanerről: „Maszatolás, sértettségek, védekezések, támadások: de sehol vagy alig a megértés vágya, csöndje, rémülete.”⁵⁷) Védhetjük Horváth cikkét Thienemann véleményével szemben, mely szerint Horváth ezzel „a »magyartalanság« bélyegét iktatta be az irodalmi kritikába” (ellene vethetjük, hogy a cikk csupán *nyelvi* magyartalanságokat tett szóvá); tévesnek, sőt méltatlannak találhatjuk a *Fajkérdés az irodalomban* című Horváth-tanulmányra emlékező bosszús mondatot: „Mikor már divatos volt ebben az időben azt nyomozni: »Mi volt előbbeni neve?« nem láttam értelmét annak, hogy Petőfi lényegét abból értsük meg, hogy azelőtt Petrovics-nak hívták” (ellene vethetjük, hogy Horváth itt végeredményben ugyanezt válaszolja Petőfi-könyve fajszerpontú bírálóinak, ráadásul hozzátéve, hogy a beolvadottak „erkölcsi és kulturális értelemben nem egyszer gyökeresebb magyarok a vérbelieknél”⁵⁸). Nehezebb azonban vitatkozni Thienemann-nal, amikor felidézi, hogy Szerb Antallal való barátságuk idején ők ketten milyen viszonyban voltak Horváthtal: „alapjában egyikünkkel soha szóba nem állott. Mi tiszteltük őt, elismertük benne az Arany Jánosi finitizmust, az Arany–Gyulai vonalon való megrögződést, azt is, hogy ő sem engem, sem Tónit nem fogadott be telivér magyarnak. Mi nem voltunk az ő szemében bennszülöttek a magyarság Szent Földjén, csak turisták: ezt az attitűdjét megértettük és mulattunk elfogultságán”.⁵⁹ Erre is mondhatnánk ugyan, hogy amikor ütött az óra, Horváth nem volt hajlandó a nyilvánosság előtt törzsökösként elkülönülni az idegen eredetűektől, s hogy zsidó ta-

⁵⁶ HORVÁTH, *Ignotus felolvasása a Nyugat magyartalanságairól*, i. h.

⁵⁷ ESTERHÁZY Péter, *Nem tudom, miért*, Élet és Irodalom, 2007/31, 3.

⁵⁸ HORVÁTH János, *Fajkérdés az irodalomban* = HORVÁTH 1956, 460.

⁵⁹ Thienemann Tivadar Poszler Györgyhöz, [1974.] május 1., It, 1975, 473–474.

nítványait üldöztetésük idején nyíltan kitüntette rokonszenvével,⁶⁰ de mindez nem egészen arra válasz, hogy kit fogadott be telivér magyarnak, s kit nem.

Szembesítés: eszmény és gyakorlat Horváth Ady-könyvében

Amikor Horváth azt tanácsolta Kereszturynak, hogy a különböző pártállású olvasók érzékenysége és saját fiatalos túlzási hajlama miatt próbálja meg taktikusan és tapintatosan mérsékelni, ritkítani vagy teljesen elhagyni minősítő jelzőit, nem nézett szembe az ilyesféle megoldásokat árnyékként követő elméleti kérdéssel, amelyet pedig már Szalay László föltett Toldynak: vajon a mégoly visszafogott stílusú értékelés kizárhatja-e a részrehajlást, s mennyiben biztosíthatja a helyesebb ítéletet, azaz nem áltatja-e magát az ember, ha „ugy vélekedik, hogy megszűnt pártos lenni, mihelyest a ’ kifejezések ’ élességét gondosan kerülgeti”?⁶¹ Pályája kezdetén Horváthot nem érinthette ez a kérdés, mert ekkor még maga sem követte a Kereszturynak adott későbbi tanácsát, azaz nem próbálta elkerülni az éles, akár metsző kifejezéseket. Pedig első könyvét *Ady s a legújabb magyar lyra* címmel (1910) kifejezetten azért írta, s azért adta ki saját költségén, hogy méltányosabb módszert és megfontoltabb írásmódot honosítson meg az újabb irodalom minősítésében addig tapasztalt irányzati elfogultságok és indokolatlanul végletes ítéletés helyett. Az elfogulatlanság szándékát pár évvel később, *Két korszak határán* címmel tervezett (kiadatlan maradt) tanulmánykötetének előszavában úgy fogalmazta meg, hogy az Ady-könyvének célkitűzését is magában foglalta. „De e vizsgálatba ne eresszünk bele semmi előzetes ellenszenvet, semmi gyűlölködést, mert akkor hamisan látunk. Ha művészetre bukkanunk, értelmezzük; ha meghatározó jegyeket találunk: rajzoljuk le, világítsuk meg minden oldaláról az újszülött irodalmat, feszegezzük föl társadalmi és politikai, irodalmi és nyelvi eresztégeit, nézzünk meg egyes írókat is. Ha nehéznek látszik is ez elfogulatlanságot igénylő feladat, ez a legkevesebb, amit ez idő szerint még megtehetünk. [...] Elfogultság csak egy legyen mibennünk: szeressük irodalmunkat...”⁶² Ami az indokolatlan ledorongolás és magasztalás tévútjait illeti, Horváth az Ady-könyv elején múltbeli példákkal (Greguss gúnyos Petőfi-kritikájával, illetve Baróti Szabó Dávid *Hannulikhöz* című magasztaló episztolájával) szemlélteti „az egykoru irodalmi jelenségekkel szemben mindenkor beálló ítéletzavart”, a „kétféle vakság” elkerülendő eseteit, majd előrebocsátja, hogy könyvével épp e téves végleteken akar túljutni: „a gúny és elragadtatás egyre hangosabb s egyre sűrűbb kitörései arról győztek meg, hogy itt történik valami, ami

⁶⁰ Horváth János Eckhardt Sándorhoz, 1939. március 5. = SCHWEITZER Gábor, „...én ezektől mint »törzsökös« elkülönülni restelnék”: Horváth János levele Eckhardt Sándornak 1939-ben, Világosság, 1997/3, 50–51; WALDAPFEL József, Horváth János ravatalánál = Uő, Szocialista kultúra és irodalmi örökség, Bp., Akadémiai, 1961, 320.

⁶¹ [SZALAY], Toldy Ferencz ’ irodalmi beszédei, i. h.

⁶² HORVÁTH János, Előszó = HORVÁTH 1993, 5–6.

komolyabb vizsgálatot igényel”.⁶³ Ezek után azt várnánk, hogy az egykorú vakság példái-
nak komolyabb vizsgálata következik, helyett Horváth ezeket egyszerűen mint ugyan-
olyan fajtájú, csak ítéletükben ellentétes tévedéseket aposztrofálja, pedig az egyiket
kritikában, a másikat episztolában, azaz költeményben találta, ráadásul Baróti Szabóét
mint a középszerűtől elragadtatott jó barát elvakultságát a „De hová lett Hannulik? De
hol van a tavalyi hó?” szónoki kérdésével véli elintézni, holott épp az általa meghirdetett
történeti elemzés követelménye nem érhetné be ennyivel. Annak értelmében ugyanis
legalább annyit hozzá kellene tennie, hogy valószínűleg csak az újabb kori latin nyelvű
költészet egészének kiszorítása miatt nem emlékszünk Hannulik műveire, s ettől még
Baróti Szabónak akár igaza is lehetett. Hiszen korántsem csupán az elfogult barát ked-
veskedett Hannuliknak a „Hunnyunknak Horátz’a” nevezettel: a neolatin poétát az 1780-
as években Rómától Szentpétervárig második Horatiusként emlegették, sőt egy kései
monográfusa nem alaptalanul kockáztatta meg a feltevést, hogy „ha költeményei a latin
nyelv uralmának rövidesen bekövetkezett megdőltevel nem merültek volna a feledés
homályába, a XVIII. században Európaszerte ünnepezték lírikusát ma a Berzsenyi névvel
együtt emlegetné a hazai irodalomtörténet”.⁶⁴ Azóta a hazai neolatin kutatás megerősítet-
te Hannulik költői jelentőségét, s nevét ma már csakugyan együtt emlegeti Berzsenyiével
és Vörösmartyéval,⁶⁵ ha pedig a magyar irodalomtörténet-írás egyszer megkísérli rend-
szerezesebb összefüggésben vizsgálni a hazai magyar és nem-magyar nyelvű irodalmat, az
elfeledett híresség költői formátumáról újabb viták várhatók.

Ha a végleteket elutasító bevezetés után azt hinnénk, hogy az ígért komolyabb vizsgá-
lat csupa visszafogott ítéletet vonultat fel, alaposan tévednénk, még meglepőbb s tanul-
ságosabb azonban az érvelés, amellyel a helyenként ugyancsak végletes minősítéseit
indokolja. Íme egy jellemző passzus, mely Ady és más „Párizsjáró lyrikusaink” költésze-
téről rántja le a leplet: „*Satnya érzékiség* rí ki minden sorukból s ez a második foltja
költészetüknek, min minden ép férfilelek megütközött. A vérszívó csók, a halálos ölelés,
ha annyiszor emlegettetik: kórtünet. Köpedelem az egészséges ember előtt s undorodás
nélkül csak orvos hallhatja. Valóságos kórházi költészet! Irodalmi bogarászó megolvas-
hatná, hányszor tolakodik elének a *csók* szó verseiből s akkor megmondhatnók, hányszor
fogja el undor a komoly embert, az ép izlésű férfit ezek olvastára. Akinek életében a
Csók ilyen uralmi helyzetet foglal el: valóban beteg ember. Jól mondja egy helyütt Ady
maga: »Ugy van talán: szép a világ s jó, / Mi vagyunk satnyák, betegek.«”⁶⁶ Figyeljünk
az egyetemes érvényű állítások rejtett premisszáiként szolgáló kizárásokra: Horváth nem
azt mondja (azt nem mondhatja), hogy *minden* férfilelek undorodott Adyék érzékiségé-
től, hanem azt, hogy minden *ép* férfilelek, illetve (figyeljünk itt a határozott névelők
által normaképzésre) „az” *egészséges* ember, „a” *komoly* ember, „az” *ép izlésű* férfi.

⁶³ HORVÁTH János, *Ady s a legújabb magyar lyra*, Bp., Benkő Gyula, 1910 (a továbbiakban: HORVÁTH 1910), 1–3.

⁶⁴ VARGA László, *Hannulik János, a XVIII. század Horatiusa*, Debrecen, Stúdium Könyvkiadó, 1938, 5.

⁶⁵ Vö. SZÖRÉNYI László, *Studia Hungarolatina: Tanulmányok a régi magyar és neolatin irodalomról*, Bp., Kortárs Kiadó, 1999, 106–107, 109, 121, 130–131, 135–136, 140–141.

⁶⁶ HORVÁTH 1910, 18.

Vagyis lehettek ugyan, akik nem undorodtak, de azok lelke vagy ízlése nem ép, azok nem egészséges és komoly emberek. Horváth névelőhasználatának filozófiai összefüggéseit segíthet megérteni egy későbbi észrevétel: azért volt fontos lépés 1923-ban, hogy Cassirer az emberi tudat racionális egységének tételezése helyett beírta a különböző tudati tevékenységek funkcionális egységével, mert így az emberi tudatot már nem azonosította az értelemmel, az értelmet az emberi tudat egy jelenségeként kezdhette vizsgálni, és a leváltott határozott névelő nem kényszeríthette többé valamilyen (eleve adottnak tekintett) *lényeg* kizárólagos birtoklásáért folyó küzdelemre.⁶⁷ Ezzel szemben Horváth határozott névelőinek lényegbirtokló használatát a jelzők mellett tovább szűkíti az „ember” és „férfi” főnevek szinonimákként értelmezhető felsorolása, s mivel ennek jelentését az olvasói reagálások normatív minősítésénél a nők semmiféle említése nem korlátozza, az egymáshoz rendelt önkéntelen megfeleltetésként kell értenünk, ami eleve kizárja a nőolvasók lehetséges reagálásának tekintetbe vételét vagy akár csak elképzelését, noha Ady és a Nyugat költőinek munkája jelentős női olvasótáborra hatott.

A női olvasók figyelembevételének önkéntelen kizárása itt ugyanarra vall, amire a csók-motívum túltengőnek és ezért betegesnek bélyegzése, s amire másutt Júlia meztelen keblének szemérmes kiretusálása a *Beszél a fákkal a bús őszi szél...* irodalomtörténeti parafrázisából,⁶⁸ vagy éppen „az a hatalmas hév, mellyel Horváth tisztán olvasmányélménynek tudja be *A szerelem országa* című vers rémes vízióját, s radikálisan kizárja, hogy a vers ihletének bármi köze lehetett volna az éppen folyó mézeshetek személyességéhez”.⁶⁹ Horváth nemzeti kultúraeszményében a szerelmi életnek s általában az ösztönöknek csak erkölcsileg mérsékelve és racionális keretek között, a női érzékiségnek pedig még szűkebb térre szorítva lehetett helye, s legszívesebben még a nemzeti klasszicizmus alapszerzőinek egy-egy művét is ehhez igazította volna. Megbélyegző szóhasználat, például az idézett passzus „köpedelem” szava, épp azért lehet e kismonográfiájában is olyan rendkívül magabiztos, mint ekkori vitáirataiban (1911-ben például Ignótust „beteges”, „korcs” és „nyomorék” kifejezésformákért hibáztatja, a „legidétlenebb korcsmagyarságot” veti szemére⁷⁰), mert kinyilvánított szándéka és leleményes retorikája szerint nem egyetlen esendő magánszemély nevében ítél (így aztán saját elfogultsága szóba sem jöhet), hanem a mindenkire érvényesnek tartott mérce, voltaképpen az ízlést, erkölcsöt és egészséget egyaránt magába foglaló normalitás nevében. Így hivatkozhat a vers kiváltotta megundorodásokra nemcsak mint eleve tudható, másképp el sem képzelhető szükségszerűségre, hanem mint tapasztalatilag könnyen ellenőrizhető, például megszámlálható, de biztos feltételezhető sokaságuk miatt megszámolásra sem érdemes jelen-

⁶⁷ Vö. Northrop FRYE, *Myth as Information* = Northrop Frye on Culture and Literature: A Collection of Review Essays, ed. Robert D. DENHAM, Chicago–London, The University of Chicago Press, 1978, 70–71.

⁶⁸ HORVÁTH János, *Petőfi Sándor*, Bp., Pallas, 1922 (a továbbiakban: HORVÁTH 1922), 313. Ezt másutt részleteztem: *Egy testrész hűlt helye, avagy erotika és elfojtás az irodalomtörténetben*, Élet és Irodalom, 2004/12, 19, 24.

⁶⁹ MARGÓCSY István, *A Petőfi-könyv újraolvasása*, It, 2004, 58. Vö. HORVÁTH 1922, 308, 519–520.

⁷⁰ HORVÁTH János, *A „Nyugat” magyartalanságairól*, MNy, 7(1911)/2, 61–74; Ignótus válaszát lásd IGNOTUS, *A Nyugat magyartalanságairól* = IGNOTUS 1969, 650–668; Horváth János viszontválaszát lásd MNy, 8(1912)/1, 5–10.

ségekre, noha nyilvánvalóan bármiféle rendszeres felmérés nélkül. (Érdekes az „irodalmi bogarászó” tudósfigurájának lekezelése, illetve magának a megszámlolásnak, s általa a pozitivizmus empíriakultuszának könnyed megfricskázása, mégpedig a konkrétumok megfigyelésének és összegzésének majdani nagymestere részéről.) Ugyanígy támaszkodik versrészletek jelentésére is: az Adytól idézett két sort úgy használja a maga igazának bizonyítékául, mintha elég volna szövegüket betű szerint értenie, szerzői beismerésnek tekinthető egyenes állításként mintegy szaván fognia, a költemény szövegösszefüggéséből és sajátosan félironikus módjából kiszakítva.

Ha az ekkori, fiatal Horváth publikálás előtt elküldhette volna kéziratát a negyedszázaddal későbbi önmagának, aki tanítványait ítélkező jelzőik kigyomlálására ösztönözte, a szöveg nyilván szelídebb alakban látott volna nyomdafestéket. Ám ahogy az több más jelentős kritikussal vagy tudóssal is megesett, az évtizedek múlásával inkább minősítő jelzői enyhültek és ritkultak, mintsem értékrendje változott. (Egyetlen külföldi példa: T. S. Eliot az 1960-as évek elején változatlanul egyetértett harminc évvel korábbi irodalomszemléletével és állításaival, de megvallotta, hogy fiatakkori stílusával nem tud már azonosulni, zavarja az írógép biztos fedezéke mögül vagdalkozó kritikus önhitt, pökhendi és fennhéjázó hanghordozása, noha korai esszéi talán épp az ifjúság dogmatizmusa miatt váltak kedvelt antológia-darabokká, kiszorítva nyitottabb és türelmesebb kései írásait, melyekben már több az alázat, bölcsesség és bizonytalanság.⁷¹) A fiatal Kereszturyt 1936-ban visszafogottságra intő Horváth nem azért írt már máshogyan, mint 1910-ben, mert gyökeresen megváltozott a véleménye, hanem mert negyedszázaddal idősebben már nem hitt annyira nézetei harcias kielezésének értelmében. Bár Adyval mint az ösztönvilág megszólaltatójával szemben az erkölcsi érték marad legféltebb gondja két évtizeddel később is, s egyetemi hallgatóságát valami magasztosabb felé szeretné irányítani, ehhez már szelídebb nyelvet választ: az 1932/33. tanévben, Ady verseinek „élet-erotika-halál” motívumhármásáról szólva és Zrínyit idézve arra figyelmeztet, hogy csak egy föld- és anyagfeletti művön szüntelenül munkálkodva lehet szert tenni benső nyugalomra, s hogy Ady költészete épp ezt a lelki csendességet veszti el, „mihelyt a pusztaság életuraság ösztönkörébe lép”.⁷² Az utóbbi intelm feltűnően hasonlít arra, ahogyan századokon át *prédikációk* javallták a szüntelen munkálkodást az erotika kísértéseinek ellenszereként, például Decsi Gáspárnak a paráznságról szóló prédikációjában (1582) Horváth is csaknem szóról szóra ugyanezt olvasta, legkésőbb amikor a reformáció irodalmáról szóló könyvéhez gyűjtött anyagot,⁷³ s a maga változatlan eszményvilágára és

⁷¹ T. S. ELIOT, *Preface to the Edition of 1964* = T. S. ELIOT, *The Use of Poetry and the Use of Criticism: Studies in the Relation of Criticism to Poetry in England*, London, Faber and Faber, 1975, 10; T. S. ELIOT, *To Criticize the Critic*, London, Faber and Faber, 1965, 11–26.

⁷² HORVÁTH János, *Ady (Egyetemi előadás)*, kézirat, 1932–1933, 7–8.

⁷³ DECSI Gáspár, *Az utolsó üdöben egynehány regnáló bűnökről való prédikációk, tudniillik első a bűnről, második a részegségről, harmadik a paráznságról, negyedik a táncról*, Debrecen, 1582; Várad, 1584 (RMNy 506, 560). Vö. HORVÁTH János, *A reformáció jegyében: A Mohács utáni fél század magyar irodalomtörténete*, Bp., Gondolat, 1957, 331–333.

megváltozott stílusára egyaránt jellemző, hogy az eredetileg *valláserkölcsei* intelem milyen simán beilleszkedhetett *irodalomtörténeti* előadásába.

Színházi hasonlattal: leglátványosabban éppen a korai Ady-könyvben tartott kosztüms főpróbát, ha a későbbieknel harsányabb szölamokban és tarkább jelmezekben is, a majdani, sokszor megcsodált, emlékezetessé váló nagyelőadások rendezői elve. Horváth az *épség* mindenre kiterjesztett (nyelvi, esztétikai, erkölcsi, értelmi, érzelmi) eszményvilágát már ekkor is a magyar nemzet közösségi alkotásának tekintette, már itt is (Toldy és Erdélyi fogalmát átvéve és átértelmezve) „nemzeti klasszicizmus”-nak nevezte, s legfőbb értékének tartotta, azaz olyan lehetőségnek, mely egyszer tudott megvalósulni, de később is megítélési normája marad a tőle eltérő fejleményeknek. „Mert egy nemzet erkölcsi s értelmi erőinek legjava hozta létre. [...] Ami specifikus magyarság addig kifejlődött az irodalomban, az itt a teljes érettség, az egészséges összeállítás állapotában egyesül. [...] Ami az előtt van, vagy merőben idegen (másutt is megvolt), vagy még csak magyarosodó művészet. Ami itt van, kiforrott, ép, egynemű magyar művészet. S ami utána következik? Az okvetlenül csak elemekre bomlás és újabb idegen hatások betódulása lesz [...] idegen formák, idegen lelki világ indulnak újabb hódító utra: s ez a művészet az Aranyékéhoz képest többé-kevésbé mindig magyartalan lesz.”⁷⁴ Okvetlenül idegen és mindig magyartalan lesz tehát az új művészet az Aranyékéhez képest: az eszerint szükségszerűnek tételezett hanyatlás képzete alapján fölvehetjük, hogy amikor negyedszázaddal később Horváth a „jelenben való elfogultság” tiltott gyümölcséért irigylit (tréfásan) és bírálja (komolyan) Szerbet, akkor talán még mindig nem a teljes elfogulatlanságot, hanem helyette vagy inkább valahogy *mellette* a múltban való elfogultságot tartaná helyesnek. Hiszen saját irodalomtörténeti szemléletére mindvégig csakugyan a múltban való elfogultság nyomta rá bélyegét, amiként ezt maga is készséggel elismerte és büszkén vállalta, mégpedig épp ezzel a szóval, amikor tervezett első tanulmánykötete előszavában az elfogulatlanság meghirdetett programjához kiegészítésül megszorítást fűzött. Ebből eddig csak legelső rövid tagmondatát idézhettem, így nem derülhetett ki, hogy az egyetlen mégiscsak megengedett, vállalt, sőt javallt elfogultságon a *múlt* hazai irodalmának szeretetét értette, főként egy bizonyos korszakának értékeihez híven.

Csak egészében és szó szerint idézve érthetjük meg e bensőséges hitvallásként megformált, hosszan és himnikusan áradó mondat hanghordozásának jelentését. „Elfogultság csak egy legyen mibennünk: szeressük irodalmunkat; a máttól minduntalan visszavisszatérjünk a régi nagy magyarokhoz, a mi kiválasztott nagy testvéreinkhez, lelkünk őseihez; ha Adyt, Babitsot olvasunk, vegyük elő és élvezzük Debrecen kedves magyarját, Lilla szerelmesét, a fiatal szépségekkel tarka Csokonait; vegyük elő a szikla-Berzsenyit, kinek szoros keménységű ódáiban lávák hanykolódnak; a nemes férfiút, a legtisztább lelket, a finom zenéjű, sebzett Kölcseyt; és a méltóságos, komoly pompájú nagy magyart, ki ünnepi orgonává hangolta nyelvünket, a vátesz-ihletű Vörösmartyt; s Petőfit, a hajthatatlan egyenességű jellemet, a minden szellőre ütemben ringatózó kedélyt, nyelvünk legépebb, legközvetlenebb, legátlátszóbb stílusú dálnokát, a művészi egyszerűség

⁷⁴ HORVÁTH 1910, 4–5.

lángelméjét, ezt a magyar tengert, mely szép, ha hullámszik, szép, ha háborog, de legszebb, mikor merengve elsimul; és Aranyt, a szenvedő, érzékeny embert, a leggyökere-sebb magyart, a klasszikus művészt, a nagy összefoglalót, kinek minden szava, mielőtt felszínre kerülne, egy történelmi tartalommal gazdag lélek legmélyein fürdött s egy ezer-éves műveltség magyar patinájával ódon és súlyos.”⁷⁵ Ahogy ez a retorikájában is nosztalgikusan reformkorias mondat átértelmezi az elfogultság egyedül megengedhető, sőt felszólító módon tanácsolt változatát, az persze Horváth szemében voltaképpen már nem is elfogultság többé, s nem volna az a szó 19. századi értelmében sem, melynek a Czuczor–Fogarasi szótár meghatározása szerint fontos ismérve, hogy valamely *titkos* előszeretetből készítet kedvezőbb véleményformálásra. Amit Horváth körülír, az tudatos és nyílt, vallott és vállalt elköteleződés bizonyos kiválasztott múltbeli értékek mellett, melyek szellemi genealógiaként meghatározzák az irodalomtörténész önazonosságát. Ahogy az előző bekezdésében kizárt mindenfajta „előzetes ellenszenvet” az új irodalom vizsgálatából, itt meghatározza az egyetlen vállalható rokonszenvet, a magyar irodalom múltbeli értékei iránti előszeretétét. Amit még e hitvalláshoz hozzáfűz, végső buzdítás-ként, az sem mondja azt, hogy az új irodalmat okvetlenül e klasszikusoknál *alább* kelle-ne minősíteni, csak hogy ezekhez *képest*. „Olvassuk, szeressük s engedjük őket hatni magunkra, hogy ne tétovázzunk itt gyökértelenül a napok küzdelmeiben. S ne feledjük, hogy bírálni az újat csak akkor lehet jogunk, ha ismerjük és szeretjük a régit, amelyet amaz folytatni kíván.”⁷⁶ Kérdés persze, hogy a fentebbi mondatban felsőfokok halmozá-sával és a „nagy” jelző négyszeri ismétlésével ünnevelt múlthoz képest mennyi esélye lesz az új szerzők művének, akiknek olvasásától minduntalan vissza fogunk térni a régi-ekhez, főként ha tudjuk, hogy Horváth 1934-ben éppen arról próbálja majd lebeszélni tanítványát, hogy a „nagy” jelzővel újabb, már jelenbeli szerzőket vagy műveket illes-sen.⁷⁷ Ugyanígy kérdés, hogy ha a múlt irodalmát azért kell szeretettel olvasnunk, azért kell engednünk hatni magunkra, hogy ne tétovázzunk gyökértelenül a jelen küzdelmei-ben, akkor az új irodalomból utolérheti-e majd bárki Aranyt mint „a leggyökere-sebb magyart, a klasszikus művészt, a nagy összefoglalót”, aki Horváth valamivel korábbi, 1908-ban megjelent tanulmánya szerint nemcsak „legmélyebben gyökerezett az irodalmi hagyományban”, s nemcsak „az irodalmi fejlődés összefoglalója”, hanem „ő a legna-gyobb magyar klasszikus”.⁷⁸ Tehát nem teljesedik-e be mégis az elfogultság szó nemkí-vánatos jelentése, vagyis ez a felfogás nem vezet-e oda, hogy az egyetlen vállalt elfo-gultság mégiscsak akaratlan és ellenőrizetlen elfogultságként hasson, azaz mintegy el-fogja és fogva tartsa az ítélet formálóját s ezáltal eltérítse ítéletét?

Sokat vitatták már, s vitatják máig, kizárta-e Horváth *elvíleg*, hogy a jövőben egyszer a magyar irodalom túlszárnyalhatja a nemzeti klasszicizmus színvonalát, illetve milyen

⁷⁵ HORVÁTH János, *Előszó* = HORVÁTH 1993, 6.

⁷⁶ HORVÁTH János, *Előszó* = HORVÁTH 1993, 6.

⁷⁷ Horváth János Keresztury Dezsőnek, Budapest, 1936. április 5. = MONOSTORY 1999, 86.

⁷⁸ HORVÁTH János, *Irodalmunk fejlődésének főbb mozzanatai* = HORVÁTH 1976, 44.

tekintetben ítélte a fejlődést lezárultnak.⁷⁹ Ennél az esztétikai és ontológiai kérdésnél itt fontosabb, életszerűbb, s nagyobb valószínűséggel megválaszolható az olvasás-lélektani és hermeneutikai kérdés, hogy a rajongva szeretett és nemzeti önazonosságunk gyökerének tekintett régi irodalom perspektívájából nézve *láthatnánk-e* valaha is úgy, hogy túlszárnyalja. Szerintem ha Horváth elvileg nem zárta is ki, hogy egyszer még eljöhessen egy újabb, az eddigieknél is nagyobb fénykor, az általa sugallt olvasói perspektívából (saját szavával: az egyetlen jogos *elfogultság* perspektívájából) ennek meglátására és elismerésére nem volt esély. Márpedig ő mindig innen nézett, látott és láttatott; ebből a nézőpontból és látószögből, ennek a beállítódásnak sugallatára mondhatta ki habozás nélkül, hogy Arany volt „a legnagyobb magyar klasszikus”, hogy utána *minden* hazai irodalmiság többé-kevésbé „magyartalan” lesz, illetve „okvetlenül csak elemekre bomlás és újabb idegen hatások betódulása”; 1919-ben egy nyelvészeti polémiaiban innen nézve figyelmeztethette ellenfelét, hogy vitás esetekben Petőfi, Arany és Gyulai nyelvi és stilisztikai hagyatékát, azaz „a fejlődés legtetején állók” állásfoglalását kell mérvadónak tekinteni,⁸⁰ ebből a perspektívából láthatta mindig (például 1942-ben⁸¹) úgy, hogy az Arany utáni nemzedékek költészete a nemzeti jelleg és az esztétikai vagy erkölcsi érték csökkenését mutatja. Amihez Horváth még élete végén is hűségese viszonyít, az ekkorra már egy egész évszázaddal korábbi érték, azaz viszonylagosan számítva is sokkal régebbi, mint amilyen Toldy irodalomtörténeteinek mérvadó mintája, azaz Vörösmarty költészete volt az 1850-es és 1860-as években, vagy akár Toldy halálakor, 1875-ben. Horváth szemében annyira állandó viszonyítási pont maradt a nemzeti klasszicizmus, hogy lényegét a későbbi nemzedékekről szóló írásaiban is újra meg újra összefoglalta, s 1955 végén, tanulmánykötetének előszavában amiatt kellett szabadkoznia, hogy e szövegrészeket utólag sem lehetett kihagyni, mert az új irodalomról szóló állításai nélkülük érthetetlenek volnának. „A maguk helyén, most kötetbe gyűjtve sem törölhetők belőlük ez ismétlődő gondolatok, mert szervesen beletartoznak az őket magukba foglaló értekezések gondolatmenetébe. Így különösen a nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlésének, miről a kötetbeli legterjedelmesebb fejezetem szól, meghatározása, tömörített fogalmazással, Szász Károly, Reviczky, Ady költészetének a jellemzésekor is szükségképp megismétlődik, mint amihez viszonyítandó volt az említett költők ízlése.”⁸² Csakhogy a kitüntetett érték, amihez minden „viszonyítandó”, előbb-utóbb normává rögzül, s öhatatlanul meghatározza és behatárolja a viszonyítást. Vagyis amit Horváth az egyetlen megengedhető *elfogultságnak* nevezett, s amit ekként vállalt és ajánlott az új irodalom elemzőinek, az annyiban csakugyan *elfogultságként* működött, hogy tudatosan vállalt vonzalom, ragaszkodás és elkötelezettség létére mégsem csak tudatos viszonyítási pontként,

⁷⁹ Vö. KOROMPAY H. János, *Utószó* = HORVÁTH János, *Gyulai Pál: Egyetemi előadás (1927–1928)*, s. a. r. KOROMPAY H. János, Bp., Argumentum, 1999, 143.

⁸⁰ HORVÁTH 1910, 4–5; BERETTYÓ János [HORVÁTH János], *Lassabban e kitagadással!*, MNy, 1919, 6.

⁸¹ Vö. HORVÁTH János, *Bevezetés* = *Magyar versek könyve*, szerk., bev., jegyz. HORVÁTH János, Bp., Magyar Szemle Társaság, 1942, 25.

⁸² HORVÁTH 1956, 4.

hanem az értékelést *öntudatlanul* is befolyásoló, bizonyos átértékeléseket eleve kizáró szemléleti beidegződésként hatott irodalomtörténeti munkájára.

„*Eluralkodik bennünk a szkepszis*”: kitekintés az elfogulatlanság-eszmény utóéletére

Horváth korai tézise, miszerint csak az előzetes ellenszenvből fakadó elfogultság hamisítja meg az irodalomról alkotott képünket, a múlt iránti előszeretetből fakadó nem (vagy nem okvetlenül), fenntartotta annak elvi lehetőségét, hogy nem minden elfogultság zárja ki a tárgy igaz leírását. Ezért csodálhatta Toldyban, hogy a magyar kultúra múltjának minél nagyobb dicsősége kedvéért is csak a megengedhető határig fokozta egy-egy lelet kikövetkeztethető régiségét, adatait pedig sohasem hamisította meg, s nemzeti elfogultsága nem csorbította a tudományos igazságot.⁸³ Gyakorlatukban mindketten igyekeztek összeegyeztetni a tudomány elfogulatlanságát a magyar irodalom múltja iránti elfogultsággal, s nem véletlen, hogy Horváth ezt az összeegyeztetést nagyra becsülte Toldy munkásságában. Saját műveinek is kettős jellegéje lehetne Toldy első nemzeti irodalomtörténetének mottópárja, melyben a vergiliusi nagyeposz hazafiasságát kiemelő ovidiusi sor („Et pius est patriae facta referre labor”, „kegyes munka a haza dolgait elbeszélni”, *Tristia*, II, 322) nemhiába társult éppen a nyitott gondolkodási készséget hangsúlyozó cicerói szentenciával („Refellere sine pertinacia, et refelli sine iracundia parati”).⁸⁴ Ugyanezért bukkannak fel a Horváth kettős elkötelezettségét himnikusan ünneplő passzus előzményei Toldynál, sőt Horváth megengedett elfogultságnak tartott „szeressük irodalmunkat”⁸⁵ felszólítása is ezért hasonlít Toldy „Szeressék önök ez irodalmat!”⁸⁶ buzdítására, mely 1854-ben nem kevésbé ékesszóló hitvallás csúcspontjaként hangzott fel, mint bő fél évszázaddal később Horváthé. De annyiban is egyazon hagyományhoz tartoznak, hogy Toldyhoz hasonlóan Horváth sem tette föl itt a legkényesebb kérdéseket: vajon a szeretett irodalmi mintáktól való eltéréseket nem leszünk-e hajlamosak az új irodalom rovására írni, és ha a viszonyítási pont rögzülése így mégiscsak egyes értékelési lehetőségek öntudatlan kizáródásához vezet, azaz már eleve nem tudunk új műveket többre becsülni a mintául szolgáló régieknél, akkor vajon a múltbeli irodalom iránti előszeretet elfogultsága nem ugyanúgy hamisít, a saját gondolkörén belül maradván is, mint az új iránti ellenszenvé? S az a ragaszkodó azonosulás a múlt nagy magyar íróival, amelyre a fiatal Horváth ösztönzött, s amelytől később sem tágított, nem zárja-e ki az elfogulatlanság hangoztatott eszményét, s vele a tárgyilagosságát, a helyes jellemzését és értékelését? Ezek a kérdések már nekünk szólnak.

Időszerűségüket jelzi, hogy egy mai történészünk, Gyáni Gábor, nemrég szinte ugyanezeket kérdezte *Posztmodern kánon* című könyvében. „Milyenek a történész lehetőségei a múlt megítélésében: meddig azonosulhat és azonosulhat-e egyáltalán a múlt

⁸³ HORVÁTH 1976, 250, 335.

⁸⁴ TOLDY 1851, I, p. II.

⁸⁵ HORVÁTH János, *Előszó* = HORVÁTH 1993, 6.

⁸⁶ TOLDY Ferenc, *A magyar költészet története*, I–II, Pest, Heckenast Gusztáv, 1854, II, 268.

megjelenített szereplőivel úgy, hogy a történelmi dokumentumokból megismert megnyilatkozásaikkal magyarázza tetteiket? S ha pedig él e lehetőséggel, nem él-e vissza vele, nem vezet-e munkamódszere kárhozatos elfogultsághoz, szubjektív részrehajláshoz? S egyáltalán: létezik-e teljesen elfogulatlan történetírói megközelítés?” Formailag nyitott kérdések, bár kissé mintha átütne rajtuk a szónoki kérdések választ sugalló hanghordozása, s végül a tanulmány csakugyan várható módon felel legutóbbi kérdésére: „kiváltképpen eluralkodik bennünk a szkepszis érzése, midőn arra a máig oly eleven tudományos meggyőződésre és hivatáselvre gondolunk, amely a valóság elfogultságoktól mentes, hű és igaz elbeszélését várja el tőlünk, történészekről”.⁸⁷ Tegyük hozzá, hogy ebbe a tudományos meggyőződésbe és hivatáselvre már a későpozitivisták történészeknél is beleszűrődött a szkepszis érzése. Noha szemükben az elfogultság még az egyik módszertani, sőt erkölcsi főbűnnek számított, már ők is hajlandók voltak rezignáltan elismerni teljes kiiktatásának lehetetlenségét, ugyanakkor még hittek mérséklésének lehetőségében, szétválaszthatónak állítva az adatgyűjtés még elfogulatlan munkafázisát a véleményeinktől már befolyásolt adatértelmezéstől. Például az egykor nagytekintélyű G. M. Trevelyan 1947-ben, a Historical Association ülésén felolvasott elnöki megnyitója, *Bias in History* (Elfogultság a történetírásban) címmel,⁸⁸ még mindig rendületlenül bízik szétválasztásukban. Másfelől az eredendően adott és egységes valóság eszméjét elparentáló, posztmodern hitvallású mai történész nyelvbe az eltemetett valóság-eszme kísérteteként jár vissza a határozott névelővel használt *múlt* főnév, még olyankor is, amikor módszertanilag hadat üzenne neki: „1956 azonban még nem tisztán történelem, nem a végérvényesen lezárt múlt egyik (jeles) eseménye. A múltra való személyes visszaemlékezés, valamint a múlt kollektív emlékezete, végül pedig a szorosabban vett történetírói tanúságtétel azért többé-kevésbé mind másról, illetve még ha ugyanarról szól is, merőben másként beszél el ugyanazt a múltat. Az emlékezetformák ebből fakadó tartalmi heterogenitása előbb-utóbb szembeállítja őket egymással, melynek végén ott ágaskodik a kérdés: melyikük szól hitelesen a múltról, melyikük a legszavahihetőbb.”⁸⁹ Volna megbeszélni való az érvelésben rejlő előfeltevéseken: 1956 *még nem* a végérvényesen lezárt múlt eseménye, de eszerint azzá válhat, s akkor tisztán történelem lesz (azaz *van* végérvényesen lezárt múlt, s az *tisztán* történelem); hogy a különböző emlékezetformák mind másról szólnak, vagy mégiscsak ugyanazt a múltat, netán „a” múltat beszélnek el, az eszerint esete válogatja, nem pedig ismeretelméleti és hermeneutikai felfogásunk kérdése; eszerint hozzáférhető, sőt elbeszélhető „a” múlt, mégpedig (jó esetben) akár hitelesen. Ezekhez hasonló előfeltevéseket irodalomtörténészek munkáiban is megfigyelhettünk, például amikor Kölcsey „multaddal valamit kezdeni” kifejezése egy értelmezés során fokozatosan átala-

⁸⁷ GYÁNI Gábor, *Posztmodern kánon*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 2003 (a továbbiakban: GYÁNI 2003), 27, 59.

⁸⁸ G. M. TREVELYAN, *An Autobiography and Other Essays*, London–New York–Toronto, Longmans, Green and Co., 1949, 68–81.

⁸⁹ GYÁNI 2003, 105.

kult, a *te múltad*ból előbb *a múlt*, végül *múltunk* lett,⁹⁰ pedig a *te múltad* és *a múlt* között borzongatóan mély ismeretelméleti, sőt ontológiai szakadék tátong, amelyet csak addig próbálhatunk átszökkelni, amíg nem pillantottunk bele. Ha tehát a valóság elfogulatlan és igaz leírásának követelménye csakugyan egyike azoknak az előítéleteknek, amelyek felszámolását Gyáni a posztmodern érzékenység felkeltésétől és ébrentartásától várja, maga is ehhez kívánva hozzájárulni,⁹¹ akkor a történeti tudományszakok párbeszédében át kellene gondolnunk előfeltevéseink öröklődő készleteit, hogy ezáltal valami fogalmilag kidolgozottabbat kapjunk a kétely *érzésénél*, amellyel minden jel szerint még együtt élhetnek a régi fogalomhasználat beidegződései. Ha nem vállaljuk többé, amit szakmai elődeink az elfogulatlanságról gondoltak, akkor megvizsgálandó, hogyan tudnánk újraértelmezni az öröklött fogalmat, mivel helyettesíthetnénk, s milyen új eszményhez próbáljunk igazodni.

Horváth példásan törekedett a függetlenségre, s az elfogulatlanság eszménye segítette e törekvésében, noha ezt az értékelési normaként is használt eszményt nem tudta elméletileg kellőképp megalapozni, s idevágó fejtegetéseiben maradtak kisebb tisztázatlanságok és lappangó önellentmondások. De elméleti teljesítménye sem lebecsülendő, hiszen ez ügyben a halála óta eltelt fél évszázad folyamán a magyar irodalomtörténet-írás fokozottabb (vagy fitogtatottabb) elméleti érdeklődése sem jutott nála tovább, a vele gyakran vitázó álláspontok sem dicsekedhetnek az elfogultság és elfogulatlanság elmélyültebb fogalmi tisztázásával, s hangoztatott fölényérzetük többnyire indokolatlannak bizonyul. Amikor például (1981-ben) Szegedy-Maszák Mihály *Arany életművének változó megítéléséről* címmel áttekintette elődei Arany-értelmezéseit, kifejezetten a helyreigazítás szándékával idézte fel Horváth koncepcióját is, de metsző élességű (jelzőiben a fiatal Horváthra emlékeztető) ítéleteinek ki-kivillantott elméleti alapja ingatagabb és önellentmondásosabb, mint Horváthé bármikor volt. Ahogy Horváth az induló Nyugat íróinak „korcs” vagy „torz” nyelvhasználatáról beszélt, Szegedy-Maszák az 1930-as évek Arany-értelmezéseire ragasztotta a „torz” és „torzító” jelzők címkéit: Móricz „hibásan értékelte” Arany életművét, kísérlete „egészét tekintve már nem nevezhető másnak, mint torz félreértelmezésnek”, Illyés „torz képet alkotott” Aranyról, Németh László „torzítón leegyszerűsítette” Arany életműve ellentmondásait, Szerb „torzító jellemzést adott” Arany kései lírájáról; ezekhez képest Horváth Petőfi-könyve valamivel jobban jár, mert abban az „egyszerűsítés” csak „kissé torzító”. Mindez ugyanúgy épség-eszményre és a helyes olvasat hallgatolagos normájára utalna, mint Horváth egykori írásai, de e tanulmány egy Horváth alapállásától végletesen eltérő, erősen relativizáló elvet idéz mottójául T. S. Eliot egyik (1933-ban tartott) harvardi előadásából: „a bírálóknak minden újabb mestere már pusztán azáltal is hasznos szolgálatot tesz, hogy tévedései különböznek elődeitől. Minél hosszabb az értelmezők sora, annál több az esély a kiigazításra”. Szegedy-Maszák bevallottan, sőt programszerűen *ebben a szellemben* akarta áttekinteni

⁹⁰ SZÖRÉNYI László, „*Multaddal valamit kezdeni*”: *Tanulmányok*, Bp., Magvető, 1989, 5, 7; lásd erről DÁVIDHÁZI Péter, „*Multaddal valamit kezdeni*”: *A tudós hűsége mint hermeneutikai probléma* = Uő, *Per passivam resistentiam: Változatok hatalom és írás témájára*, Bp., Argumentum, 1998, 238–248.

⁹¹ GYÁNI 2003, 9.

és kiigazítani elődeit, végül mint meghaladottra utalva saját korábbi (1972-ben megjelent) Arany-dolgozatának irodalomszemléletére is, de láthatólag nem gondolva végig annak következményeit, hogy ebben a szellemben Eliotnál a kiigazítás („correction”) maga is csak újabb tévedés („error”⁹²), legföljebb hasznosan különböző, mint a korábbiak. (Eliot már 1927-ben is kifejtette, hogy a legjelentősebb életművekről valószínűleg sohasem tudjuk meg az igazságot, így legalább tévedéseinket érdemes időnként kicserélni, mert semmi sem tud olyan hatékonyan kiűzni egy régi tévedést, mint egy új.⁹³) Noha ez mint elvi kiindulópont a lehető legmesszebb került az egyetemes érvényű normák jegyében ítélező Horváth Jánosétól, Szegedy-Maszák végül kifejezetten az utókor nevében hirdetett ítéletet, ám hozzátéve, hogy minden valódi ízlés „csakis egyoldalú lehet”, sőt elfogult, ami alól saját álláspontja sem kivétel. „Válogatásom nyilvánvalóan elfogult s így vitatható, hiszen a szakírók ízlésének méltatója óhatatlanul maga által elképzelt fölfogáshoz viszonyít.”⁹⁴ Ugyanitt Szegedy-Maszák beszámolt e „maga által elképzelt fölfogás” változásairól is: 1972-ben közölt Arany-tanulmányában még nemzetközi jelenségnek tekintette az irodalmat és meg volt győződve Arany elmaradásáról Baudelaire-hoz képest, 1981-ben már eldönthetetlennek ítéli a más-más kultúrákhoz tartozó magyar, illetve francia költő egymáshoz viszonyított értékének megállapítását;⁹⁵ korábbi Arany-felfogásának személyes lélektani indítékát majd egy 1994-ben adott interjúban teszi hozzá: eszerint 1972-es tanulmányában utólag „érezkelhető a fiatalember igyekezete, hogy szembehelyezkedjék neveltetésével, szokatlan módon közelítsen annak a költőnek a műveihez, akit szülei s nagyszülei föltétlenül tiszteltek”.⁹⁶

De vajon bármiféle „nyilvánvalóan elfogult” válogatás mögötti szemlélet, mely nem is tehet mást („óhatatlanul”), mint hogy a saját elképzeléséhez viszonyít, hogyan tudhatja egyúttal zavartalanul fenntartani az épség vagy helyesség egyetemesen mérvadó eszményét, amelyhez képest a *torzítás* oly sokat hangoztatott vádpontját mások nézeteivel szemben még mindig ilyen magabiztosan megfogalmazhatja, és hogyan támaszkodhat a valóság olyan normatív felfogására, amelyhez képest például Horváth nemzeti klasszicizmus-koncepcióját egyszerűen „ábránd”-nak⁹⁷ minősítheti? Horváth még kifejezetten az épség normájához viszonyítva beszélt torzításról, e normát megvalósíthatónak, sőt megvalósítandónak tartotta (már 1922-ben kimondván, hogy az irodalomtörténetnek a teljes irodalmi fejlődés „torzítatlan össz-szemléletévé” kell válnia⁹⁸), valamint történelmileg és társadalmilag egyetemes érvényűnek hirdette, azaz ő, ha vitathatóan is, de a maga ismeretelméleti alapjához híven állíthatta az elfogultság egy fajtájáról, az előzetes

⁹² T. S. ELIOT, *Matthew Arnold* = ELIOT, *The Use of Poetry and the Use of Criticism*, i. m., 109.

⁹³ T. S. ELIOT, *Shakespeare and the Stoicism of Seneca* = T. S. ELIOT, *Selected Essays*, London, Faber and Faber, 1948, 126.

⁹⁴ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Arany életművének változó megítéléséről*, ItK, 1981 (a továbbiakban: SZEGEDY-MASZÁK 1981), 561–579.

⁹⁵ SZEGEDY-MASZÁK 1981, 577.

⁹⁶ *Ami a mi dolgunk: Beszélgetés Szegedy-Maszák Mihállyal* = *Pályák emlékezete: Szirák Péter beszélgetései irodalomtudósokkal*, Bp., Balassi, 2002, 9.

⁹⁷ SZEGEDY-MASZÁK 1981, 567.

⁹⁸ HORVÁTH 1956, 23.

ellenszenvektől vezérelt vizsgálatról, hogy általa „hamisan látunk”.⁹⁹ Amikor azonban Szegedy-Maszák *A magyar irodalmi romantika sajátosságai* címmel azt írja, hogy Berzsenyiről, Vörösmartyról, Petőfiről, Aranyról „a millenniumi kor jóformán teljesen hamis képet hagyott örökül”,¹⁰⁰ akkor az ő relativista kiindulópontjával nincs összhangban a „jóformán teljesen hamis kép” magabiztosan elítélő jelzős szerkezete, még kevésbé az ítéletben rejlő előfeltevés, hogy e szerzők műveinek (mint a dolgozat címe is sejteti) romantikusak a *sajátosságaik*, s hogy ezért mindazok, akik a millenniumon erről mást állítottak, e művek valódi jellegéről, igazi mivoltáról festettek hamis képet. Egy meggyőző olvasat szerint ez az ítélet „itt annyit jelent, hogy amilyen értelmezett formában e szerzők szövegei a millenniumi korban megjelentek, majd tovább hagyományozódtak, abban elhalványult romantikus mivoltuk”,¹⁰¹ éppen ez a *mivolt* kap itt olyan erős, mondhatni ontológiai státust, hogy az ítélet ehhez mint normához képest megállapíthatónak tarthatja az utólagos értelmezések tévességét, sőt e tévesség fokozatait. Aki ugyanis egy képet „jóformán teljesen”, vagyis majdnem teljesen hamisnak állít, az nemcsak azt véli biztosan tudni, hogy mi volna a teljesen igaz, hanem azt is, hol kezdődik a teljesen hamis tartománya. Ráadásul ez a magabiztosság úgy tesz, mintha könnyen megoldható problémákkal állnánk szemben, nem pedig szakmánk nehéz, régóta öröklődő, előfeltevéseink újragondolását követelő feladatával. Ha könnyű volna, aligha történhetett volna meg, hogy az elfogulatlanság eszményének elméleti átvilágítása, korszerűsítése vagy helyettesítése mindmáig várat magára. Jó okunk van fölnézni Horváthra.

De Horváth nagy példája figyelmeztet arra is, hogy nem halaszthatjuk tovább e problémakör modern perújrafelvételét. A halála (1961) óta eltelt évtizedek elméleti kihívásai mindannyiunk számára újragondolandóvá tették viszonyunkat a kritikai és irodalomtörténeti elfogulatlanság eszményéhez. Irodalomtörténeti feladatra ma már nemigen készühetünk fel az idevágó európai (például német hermeneutikai és francia irodalomelméleti) hagyományok megismerése nélkül, melyek némelyike már az 1960-as években kétségbe vonta a személyfölköti és elfogulatlan tudás eszményét. Nem állítanám, hogy ezek a hagyományok okvetlenül átveendőek, vagy akár csak hogy egységesíthetők volnának; egy kitűnő tanulmány nemrég találóan állapította meg, hogy a kontinentális és az angolszász irányzatok képviselői mennyire másként gondolkodnak, legjobbjai is milyen könnyen félreérthetik egymást, ezért „az európai művészetfilozófiai hagyomány és az analitikus irányultságú esztétikák összeegyeztetése nagyon nehéz, sőt talán megoldhatatlan feladat”, mégpedig „legnyilvánvalóbban akkor [...], amikor a szubjektum státuszára kérdezzünk rá a különféle elméleti megközelítéseken belül”.¹⁰² Az utóbbi évtizedek egyik legélesebb hazai vitája példázza, hogy nagyrészt alighanem épp azért maradt el az elfogultság kérdéskörében öröklődő előfeltevések tisztázása, mert mindig könnyebb volt egyszerűen állítani valamit a szubjektum státuszáról, mintsem önkritikusan rákérdezni, így

⁹⁹ HORVÁTH János, *Előszó* = HORVÁTH 1993, 5.

¹⁰⁰ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, „Minta a szényegen”: *A műértelmezés esélyei*, Bp., 1995, 127.

¹⁰¹ TAKÁTS József, *Módszertani berek: Írások az irodalomtörténet-írásról*, Jyväskylä, University of Jyväskylä, 2006, 132.

¹⁰² ANGALOSI Gergely, *Szubjektivizmus az irodalomtudományban*, Hel, 52(2006), 19.

aztán mindmáig nem hasznosíthattuk eléggé az újabb irodalomelméletek idevágó tanulságait. Amikor Farkas Zsolt 1994-ben *Mindentől ugyanannyira* címmel közölte első tanulmánykötetét, a benne szereplő hasoncímű kritikája pedig Garaczi László egyik kötetét (*Nincs alvás!*) elemezve úgy találta, hogy a szerző itt „a személyesség abszolút nulla fokán beszél”,¹⁰³ ebből Farkas könyvének egyik bírálója, Beck András a mindenirányú pártatlanság rejtett eszményét hámozta ki, amelynek előképeként Rankétól idézte a tételt, miszerint Istentől minden kor egyforma távolságra van és az ő szemében minden kor egyformán értékes.¹⁰⁴ A kritikus arra figyelmeztetett, hogy legfőljebb egy geometriai kör középpontjában lehetnének mindentől ugyanannyira, de a humán tudományok alap helyzetét adó hermeneutikai körbe átlépve ez már nem sikerülhet.¹⁰⁵

A mindentől ugyanannyira levés megvalósíthatóságának kérdése egy röpke pillanatra a kritikai viták előterébe (és erőterébe) került,¹⁰⁶ de a fölvetett hermeneutikai probléma nem kapott elég figyelmet. Pedig akár ismeretelméleti szempontból is érdemes lett volna megvizsgálni a személyes érzelmi elfogultság elhárításának szándéknyilatkozatát, amelyet Odorics Ferenc emelt ki Farkas Zsolt egykori (1994) Balassa-bírálatából s tett a *Mindentől ugyanannyira* kritikájának mottójává: „Ha én most a *Halálnapló* mondatait kritizálom, annak semmi köze nincsen a személyes viszonyokhoz, és ilyen értelemben a szeretethez és a gyűlölethez.” A *Mindentől ugyanannyira* címadási gesztusából Odorics arra következtetett, hogy Farkas maga is a személyesség nulla fokán akart beszélni, követni akarván Garaczi a neki tulajdonított, s a korszak paradigmatis jegeinek tartott radikális agnoszticizmus és ismeretelméleti kegyetlenség útján, de nem vetve számot az értelmezői nézőpont kiiktathatatlanságával és látványalakító, tehát ismeretképző személyességével: „honnan tudod, haver, hogy a Garaczi honnan beszél? Csak azt mondhatod ám, hogy *te úgy* hallod; innenvést máris megjelenik a befogadó, az interpretőr, s máris elmozdult a Garaczi, s egy garaczi (garaczilaczi) lesz, s teheted föl a korszak paradigmatis jeget a homlokodra, kislám”.¹⁰⁷ Mindmáig megvitatásra vár az itt felvillanó, részben hermeneutikai, részben ismeretelméleti probléma; válaszában Farkas inkább az elfogultlanság-eszmény rendületlenségére vallóan arról panaszkodott, hogy könyvére „igen excesszívek a reakciók [...] és nem a tematikus diszkurzus vezérli őket, hanem [...] ad hominem érzemények”.¹⁰⁸ Ám az ilyen válasz nem csupán azért kétséges érvényű, mert túl szép ellentétet sejtet a magunk személyes érzelmektől meg sem érintett tárgyszerűsége, illetve a mások személyeskedő túlkapásai között, hanem sokkal inkább azért, mert előfeltevései úgy kötődnek a tacitusi hagyományhoz, hogy amellet nem vetnek számot az utóbbi félszázad irodalomelméleti hozadékával, s legjobb esetben a

¹⁰³ FARKAS Zsolt, *Mindentől ugyanannyira: A Nincs alvás! ismeretelmélete* = F. Zs., *Most akkor*, Bp., Filum, 1998 (a továbbiakban: FARKAS 1998), 135.

¹⁰⁴ BECK András, *Helyből távol*, Nappali Ház, 1996/2, 52–58.

¹⁰⁵ *Uo.*, 54.

¹⁰⁶ Vö. SZIRÁK Péter, *Novellák és más műfajok a többirányú olvasás összjátékában*, Alföld, 1998/2, 96.

¹⁰⁷ ODORICS Ferenc, *Na* = KOVÁCS Sándor s. k., ODORICS Ferenc, *PosztMagyar*, Szeged, Ictus, 1995, 205, 209–210.

¹⁰⁸ FARKAS Zsolt, *Nana: Válasz Odorics Ferenc kritikájára* = FARKAS 1998, 253.

magyar kritikátörténet klasszikus múltjából ismerősek. (Szerkesztőként Arany 1861-ben ugyanígy kérte Szász Károlyt, hogy az „higgadtan, szenvedély nélkül olvassa” a művéről szóló bírálatot; ugyanígy próbálta csillapítani Szász neheztelését egy helyreigazító jegyzetért: „igyekeztem úgy írni, hogy a sértésnek még az árnyékát is kerüljem: a dologra mondtam egyet és mást, azt hittem, hogy az ránk nézve egy *harmadik*”; ugyanígy sietett leszögezni, hogy ő semmit sem tett „méltatlan indulatból”, s hogy Gyulai polémikus cikkét is azért közli, mert „ha a dolgot vitatja, s nem bántja a személyt, az ő különvéleménye szintúgy helyet követelhet.”¹⁰⁹ Ugyanígy ismerős a felektől egyenlő távolságot tartó bírói ítélethozatal modellje a korszak hazai tudományfelfogásából is, például Csengety emiatt dicsérte Ranke pártatlanságát, s ezért tartotta elfogulatlannak Teleki József történetírását.¹¹⁰) De *ma* és *elvileg* mennyire és milyen értelemben tartható még az állítás, hogy egy mű kritikai méltatásának semmi köze nincs szerző és kritikus személyes viszonyaihoz, s hogy a „tematikus diszkurzus” mentesíthető az „ad hominem” érzelmektől? S ha megszívleljük a figyelmeztetést, miszerint a felektől egyenlő távolságra levő ítélethozó helyének kérdését a hermeneutikai kör problematikája felől is újra kellene gondolnunk, akkor ezt nem tehetjük meg anélkül, hogy egyúttal az elfogulatlanság eszményét ne gondolnánk újra az előítélet hermeneutikai (főként gadameri) átértelmezései fényében, előítélet és előfeltevés viszonyának tisztázásával. Nem kevésbé tanulságos a bultmanni álláspont két összetartozó tétele: egyrészt hogy elfogultságra vall, ha az exegézis csakis az exegéta előzetes feltevésének igazolásával végződhet, másrészt hogy az exegéta nem lehet meg előzetes kérdések és kérdésfeltevési módok, tárgya valamilyen felfogása, tehát előfeltevések nélkül. Mindezek átgondolásával másként nézhetünk szembe a régről ismerős kérdésekkel: vállaljuk-e (még vagy már) az elfogulatlanság fogalmát, újraértelmezve és akár csak megközelítendő, ha el nem is érhető eszményként, s ennek érdekében megpróbáljuk-e legyőzni személyes rokon- és ellenszenveinket egy-egy szerző vagy mű értékelésekor, ahogy erre Toldytól egészen Horváthig legalábbis törekedni illett, vagy vállaljuk-e elfogultságainkat, megpróbálva vagy meg sem próbálva indokolni őket, s egyáltalán: milyen szerepet szánunk, ha szánunk, munkánkban a szubjektivitásnak, amelyet már szintén másként értelmezünk, mint elődeink? S ha kiiktathatatlanak tartjuk, vajon azzal is egyetértünk-e, hogy az irodalomtörténeti műnek van egy része, amelyről már nem lehet vitatkozni, mert olyan értékrendre hivatkozik, mely az irodalomkutató „privát befogadási készülékét jellemzi”?¹¹¹ Akkor pedig hogyan ellenőrizhetjük e megvitathatatlan személyes mozzanat hatását ítéletünkre? Pályája kezdetén Horváth számos hasonló kérdéssel nézett szembe, válaszai tanulmányozásra érdemesek, de nem végzik el helyettünk a feladatot, s ma már feltehetőleg ő is máshogy kérdezne és válaszolna.

¹⁰⁹ Arany János Szász Károlyhoz, 1861. február 13. = ARANY 2004, 508–509.

¹¹⁰ CSENGERY Antal, *Történetírók és a történetírás* = Cs. A. *Összegyűjtött munkái*, I–V, Bp., Kilián Frigyes, 1884, III, 176, 179, 189.

¹¹¹ HORVÁTH Iván, *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*, Bp., Akadémiai, 1982, 298; vö. KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas, 1998, 234.